

Κωνσταντινούπολη 1903-1918* Ποσοτική ανάλυση μίας αστικής τάξης

EDHEM ELDEM

ΟΣΟ ΜΑΤΑΙΟΠΟΝΟ κι αν ακούγεται, οι σελίδες που ακολουθούν αποτελούν άλλο ένα ενδιάμεσο βήμα στην εκμετάλλευση μιας εντελώς καινούργιας και μάλλον μοναδικής πηγής για την οθωμανική οικονομική και κοινωνική ιστορία: των αρχείων της Οθωμανικής Τράπεζας. Αυτή η αίσθηση ματαιοπονίας στην οποία αναφερόμαστε οφείλεται στο γεγονός ότι, τα τελευταία χρόνια, έχουμε υποβάλει αυτά τα στοιχεία σε μεγάλο αριθμό επεξεργασιών, κυμαινόμενων από την πιο στοιχειώδη παρουσίαση των πηγών έως απόπειρες ανάλυσης της κοινωνικής και πολιτισμικής φυσιογνωμίας των πελατών της τράπεζας¹, χωρίς όμως να καταφέρουμε να εξαντλήσουμε την αξιοποίηση αυτών των εγγράφων ή να δημιουργήσουμε ένα κατάλληλο πλαίσιο ανάλυσης σ' ένα πιο γενικό επίπεδο, εξασφαλίζοντας ένα είδος ενδιάμεσης σύνθεσης του τρέχοντος ερευνητικού προγράμματος. Πραγματικά, ενώ ξαναχτήκαμε σε πιο εξειδικευμένα ζητήματα, όπως η χρήση και η σημασία των υπογραφών σε καρτέλες πελατών, είχαμε την τάση να παραμελήσουμε την προκείμενη βάση γενικών πληροφοριών, αφήνοντάς την για μερικές προφορικές παρουσιάσεις² χωρίς να «παγώνουμε» την εικόνα, ακόμα κι αν αυτό συνεπαγόταν την τροποποίησή της με την πρόοδο της έρευνας.

Με την ελπίδα επομένως να φτάσουμε σε μια σύνθεση, όσο ατελής και προσωρινή κι αν είναι, αποφασίσαμε να παρουσιάσουμε εδώ τον πυρήνα αυτού του ερευνητικού προγράμματος και τα γενικότερα συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν από μια βασική εκτίμηση των δεδομένων που έχουμε στα χέρια μας. Αυτό που μας ενίσχυσε σε αυτή μας την πρόθεση είναι το γεγονός ότι η Οθωμανική Τράπεζα ξεκίνησε πρόσφατα υπό την επίβλεψή μας ένα μεγάλης κλίμακας πρόγραμμα σχετικά με την ιστορία της και το αρχαιολογικό της υλικό³. Η εξέλιξη αυτή μας έδωσε τη δυνατότητα να επεξεργαστούμε εκ νέου αυτή την πλούσια συλλογή αρχαιολογικού υλικού, και συγχρόνως μας ανάγκασε να προχωρήσουμε παραπέρα την έρευνά μας εν όψει της πραγματοποίησης του προγράμματος.

* Edhem Eldem, İstanbul 1903-1918: A Quantitative Analysis of A Bourgeoisie, Bogaziçi Journal. Review of Social, Economic and Administrative Studies, v. 11, 1-2 (1997), İstanbul Past and Present Special Issue, pp. 53-98.

Η μελέτη αυτή έχει να κάνει ουσιαστικά με μια συγκεκριμένη σειρά των αρχείων της Οθωμανικής Τράπεζας: μια συλλογή ατομικών καρτελών σχετικά με τους πελάτες της, η οποία περιλαμβάνει περίπου 6.000 καρτέλες. Καθεμιά τους αναφέρεται σε καταθέσεις μετοχών και ομολόγων στο κεντρικό κατάστημα της τράπεζας, στη οδό Voynoda στον Γαλατά. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον αυτής της συλλογής έγκειται στον ομοιογενή χαρακτήρα της. Η ομοιογένεια αυτή προκύπτει πρώτα απ' όλα από την πληρότητα της σειράς: ο κατάλογος των καρτελών, που καλύπτει μια περίοδο 16 χρόνων από το 1903 ως το 1918, φαίνεται ότι παρέμεινε ανέπαφος, χωρίς κάποια σημαντική απώλεια. Παρόμοια σταθερότητα παρατηρείται όσον αφορά τη γεωγραφική κατανομή: σχεδόν το 85% όλων των καρτελών αναφέρεται σε ιδιώτες ή εταιρείες εγκατεστημένους στην οθωμανική πρωτεύουσα. Στην ομοιογένεια αυτή συμβάλλει επίσης το ότι αυτές οι καρτέλες περιέχουν ένα πολύ τυποποιημένο είδος πληροφόρησης, επιβεβλημένο από τη διάταξη αυτών των τυπωμένων εγγράφων. Κάθε καρτέλα περιλαμβάνει τις ακόλουθες καταχωρήσεις: όνομα, επάγγελμα, διεύθυνση, σφραγίδα ή/και υπογραφή, και παρατηρήσεις. Επιπλέον, οι περισσότερες από αυτές τις καρτέλες έχουν ημερομηνία, αν και αυτή δεν είναι μία από τις καθιερωμένες εγγραφές του εντύπου. Με τον ίδιο τρόπο, κάποιες από τις καρτέλες περιλαμβάνουν πρόσθετες πληροφορίες όπως η εθνικότητα του πελάτη (γενικά μετά το 1915) ή άλλες ενδείξεις γι' αυτόν, κυμαινόμενες από αλλαγές στη διεύθυνση έως εξουσιοδότηση υπογραφής σε σύζυγο ή σε νόμιμο αντιπρόσωπο.

Σε γενικές γραμμές, αυτές οι καρτέλες μας παρέχουν αρκετά λεπτομερείς πληροφορίες, επιτρέποντάς μας να συγκροτήσουμε ένα μεγάλο δείγμα πληθυσμού και να το τοποθετήσουμε σύμφωνα με την ταυτότητα, το επάγγελμα, τον χώρο και τον χρόνο. Δυστυχώς, εκτός από τα ονόματα και τις σφραγίδες ή/και υπογραφές που δεν απουσιάζουν ποτέ, μερικές εγγραφές λείπουν ή είναι ατελείς σ' έναν αριθμό καρτελών, ιδιαίτερα το επάγγελμα και η διεύθυνση. Η συνολική αναλογία αυτών των καρτελών είναι, ωστόσο, σχετικά χαμηλή και μπορεί συχνά να αναπληρωθεί με τη χρήση άλλων πηγών. Πολύ πιο προβληματική είναι η συστηματική παράλει-

ψη – πιθανόν για λόγους εχεμύθειας – κάθε ένδειξης σχετικά με τη φύση και το ποσό των μετοχών και ομολόγων που ήταν κατατεθειμένα στην τράπεζα⁴.

Το ερώτημα που προβάλλει αμέσως είναι τι είδους χρήση μπορεί να γίνει αυτών των καρτελών για τον σκοπό μας, δηλαδή την ανάλυση ενός συγκεκριμένου κοινωνικού στρώματος της οθωμανικής κοινωνίας στις αρχές του εικοστού αιώνα. Όπως δηλώνεται σαφώς στον τίτλο της μελέτης, η αρχική μας υπόθεση είναι ότι το δείγμα που συγκροτήθηκε με αυτό τον τρόπο είναι σε μεγάλο βαθμό αντιπροσωπευτικό αυτού που επιλέξαμε να αποκαλούμε *μία* αστική τάξη της Κωνσταντινούπολης. Ο όρος *αστική τάξη* είναι αρκετά αόριστος από μόνος του ώστε να προκαλέσει επιφύλαξη ή ακόμα και σκεπτικισμό. Όταν χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της οθωμανικής ιστορίας του δέκατου ένατου και των αρχών του εικοστού αιώνα, αυτή η ορολογία λίγο πολύ συστηματικά αποκτά έναν αριθμό από ιδιότητες και χαρακτηριστικά που προέρχονται από τα ιστορικά συμφραζόμενα της περιόδου.

Πρώτα και κύρια, θα έπρεπε να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι η χρήση του όρου *αστός/αστική τάξη* (*bourgeois/bourgeoisie*) στην αναφορά ή περιγραφή οποιασδήποτε κοινωνικής ομάδας στους ύστερους οθωμανικούς χρόνους χρωματίζεται συχνά με μια αίσθηση σφετερισμού, ή στην καλύτερη περίπτωση προσαρμογής, μιας ουσιωδώς –και άρα αποκλειστικά, με μία έννοια– δυτικής ορολογίας. Εξ αιτίας της αυξανόμενης κυριαρχίας των δυτικών δυνάμεων κατά τον δέκατο αιώνα πάνω στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές δομές της, –το φαινόμενο μπορεί να περιγραφεί με μια ευρεία ποικιλία όρων, από την «ενσωμάτωση» ή την «εξαρτημένη ανάπτυξη» ως την «περιφερειοποίηση» ή και την «(ημι-) αποικιοποίηση» –, η ανάπτυξη μιας αστικής τάξης συσχετίζεται γενικά με μια ιστορική διαδικασία βασισμένη σε μια δυναμική εξωτερική ως προς το σύστημα. Μ' άλλα λόγια, η καπιταλιστική ανάπτυξη και οι κοινωνικές της επιπτώσεις στη μορφή ανάπτυξης μιας αστικής τάξης γίνεται αντιληπτή ως ένα φαινόμενο «επίσπατο» ή «επιβεβλημένο» με ελάχιστους έως ανύπαρκτους δεσμούς με τις δομές του οθωμανικού συστήματος πριν την ενσωμάτωσή του, ή και, σε κάποιες ακραίες περιπτώσεις, απορρίπτεται απερίφραστα ως εξωτερική ως προς το σύστημα, σε σημείο που να μην αποτελεί καν μέρος των ιστορικών του ροών. Αυτό εξηγεί γιατί, μιλώντας αναδρομικά, πρακτικά ο όρος δεν χρησιμοποιείται –παρά μόνο με στόχο την πρόκληση– στην οθωμανική ιστορία πριν τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ: οι κάτοικοι των οθωμανικών πόλεων ορίζονται ως κάτοικοι πόλεων και ποτέ ως, *ας* πούμε, *burghers* –για να μην μιλήσουμε για *bourgeois*, ακόμα και με την προκαπιταλιστική έννοια της λέξης –, σαν να επρόκειτο να προστατευτεί ένα δυτικό κομμάτι της ορολογίας.* Για το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα, ο όρος όλο και περισσότερο χρησιμοποιείται για να περιγράψει μια μεταπρατική (*comprador*) αστική τάξη, χαρακτηριζόμενη κυρίως από την μη-μουσουλμανική της ταυ-

τότητα και από την ενεργό ανάμιξη της (ή συνεργασία, θα έλεγαν κάποιον) στη δυτική οικονομική διείσδυση.

Αυτό το φαινόμενο της εξαίρεσης, όσο κι αν φαίνεται ότι πατρώνει και έχει οριενταλιστικό χαρακτήρα, στην πραγματικότητα δικαιολογείται αρκετά εύκολα από την οπτική γωνία της «ιστορικής ορθοδοξίας». Θα ήταν πραγματικά δύσκολο να αρνηθεί κανείς την ιδιαιτερότητα ή ακόμα και μοναδικότητα της δυτικής κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Θα ήταν ακόμα λιγότερο ρεαλιστικό να προσπαθήσει να «ουδετεροποιήσει» τον όρο *αστός/αστική τάξη* (*bourgeois/bourgeoisie*) αποσυνδέοντάς την από μια ιστορική διαδικασία της οποίας αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι. Κάθε προσπάθεια να ισχυριστεί κανείς ότι ο όρος θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί αδιαφοροποίητα για τη δύση και την ανατολή θα απαιτούσε έναν προσηκτικό (και δύσκολο) επαναπροσδιορισμό, αλλιώς θα επέσυρε την υποψία για αντιδραστικό και απλουστευτικό τριτοκοσμισμό ή αντι-οριενταλισμό. Από την άλλη πλευρά, και αφήνοντας κατά μέρος τη συζήτηση περί κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης στις «ανατολικές» κοινωνίες πριν την ενσωμάτωσή τους στο δυτικό καπιταλιστικό σύστημα, πόσο δικαιολογημένο είναι να αποφεύγει κανείς συστηματικά κάθε ρίσκο να κάνει κακή χρήση της κατάλληλης ορολογίας, απλώς αρνούμενος σε συγκεκριμένες οθωμανικές ομάδες ή στρώματα μια αστική ταυτότητα, ή, ακόμα χειρότερα, συνδέοντάς τα με μια περιφερειακή παραλλαγή του αληθινού τύπου, ένα είδος αστικής τάξης *bonne pour l'Orient*;^{**} Τι είναι αυτό που πραγματικά διαφοροποιεί τον μικρό Αρμένιο (ή Έλληνα, ή Μουσουλμάνο, ή Εβραίο) επιχειρηματία ή εισοδηματία από τον αντίστοιχο Γάλλο ή Άγγλο στο τέλος του δέκατου ένατου και στις αρχές του εικοστού αιώνα;

Το πρόβλημα μοιάζει να απορρέει ουσιαστικά από τη σύγκριση δύο επιπέδων ερμηνείας του ίδιου φαινομένου: σε ένα μακροσκοπικό επίπεδο, η εξαρτημένη και στρεβλή μετάβαση στον καπιταλισμό και η κοινωνική διάρθρωση που προέκυψε ως συνέπεια της ενσωμάτωσης της οθωμανικής οικονομίας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα σε ένα μικρο-σκοπικό επίπεδο, η ανάπτυξη μιας αστικής τάξης η οποία προσδιορίζεται περισσότερο από ένα συνδυασμό οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών, πολιτικών, και διανοητικών χαρακτηριστικών παρά από μια αυτόνομη οικονομική διαδικασία από μόνη της. Παρόλο που το δεύτερο είναι αναπόσπαστο κομμάτι του πρώτου και δεν μπορεί να εξηγηθεί χωρίς αναφορά στη γενική διαδικασία περιφερειοποίησης που υπέστη η οθωμανική κοινωνία και οικονομία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, αυτό δεν θα έπρεπε να αποκλείει την πιθανότητα να θεωρήσει κανείς ορισμένες κοινωνικές ομάδες και κατηγορίες ως αστικές χωρίς να χρειάζεται να «αποδείξει» την *ενεργό* συμμετοχή τους στη δυναμική και στις ωθήσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Από το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα το καπιταλιστικό/αστικό σύστημα είχε εδραιωθεί και ισχυροποιηθεί αρκετά ώστε να ενσωματώνει –μολονότι με παθητικό τρόπο– άτομα που δεν ανταπο-

κρίνονταν στον «ορθόδοξο» ορισμό του αστού. Προκαλεί την έκπληξη, αλλά το φαινόμενο αυτό μπορεί να παρατηρηθεί με καθαρότερο τρόπο σε δυτικά συμφραζόμενα: από τον Λουδοβίκο-Φίλιππο *–le roi bourgeois* (ο βασιλιάς αστός)– μέχρι όλα τα είδη των ατόμων που δεν χωρούσαν στον κλασικό ορισμό του αστού (αγρότες, εργάτες, καλλιτέχνες...). Η ευρωπαϊκή κοινωνία τον δέκατο ένατο αιώνα βρίθει από εξαστισμένους (*embourgeoisés*), των οποίων η ενσωμάτωση έχει περισσότερο να κάνει με έναν τρόπο ζωής παρά με τον πραγματικό τους ρόλο και λειτουργία στην κοινωνικο-οικονομική διαμόρφωση της εποχής. Το ίδιο ισχύει για την οθωμανική κοινωνία, ακόμα κι αν αυτή η διαδικασία παραμένει πολύ πιο περιθωριακή και σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένη από κανάλια ενσωμάτωσης συνδεδεμένα με τη Δύση.

Επιλέξαμε λοιπόν, για τον σκοπό αυτής της μελέτης, έναν «εύκολο δρόμο εξόδου», χρησιμοποιώντας έναν τέτοιο ευρύ και περιεκτικό ορισμό της αστικής ταυτότητας. Στην επιλογή μας αυτή, κάπως παραδόξως, ενθαρρυνθήκαμε από την κύρια έλλειψη των δεδομένων που είχαμε στα χέρια μας, δηλαδή την απουσία κάθε αναφοράς στις μετοχές και τα ομόλογα που κατείχαν οι πελάτες της τράπεζας. Αυτή η έλλειψη μας υποχρέωσε να πάρουμε ως κοινό παρονομαστή των ατόμων αυτών την πράξη της κατάθεσης μετοχών και ομολόγων και όχι το ποσό που επενδύθηκε, συγκεντρώνοντας έτσι ένα μεγάλο αριθμό ατόμων που προσδιορίζονταν από τη συμπεριφορά τους. Μ' άλλα λόγια, διαφορές περιουσίας και οικονομικής και κοινωνικής εξουσίας εξαλείφονται μ' αυτό τον τρόπο, αφού αυτό που ενώνει τα άτομα αυτά –από τον ευπορότερο κερδοσκόπο ως τη μετρία οικονομικής κατάστασης χήρα που κατείχε δύο-τρία ομόλογα του οθωμανικού χρέους– είναι η χρήση ενός συγκεκριμένου μέσου επένδυσης με ένα συγκεκριμένο τρόπο. Ακριβέστερα, τα άτομα των οποίων τα στοιχεία διαθέτουμε χαρακτηρίζονται από τις ακόλουθες πράξεις και επιλογές:

1ο) Την ύπαρξη ενός πλεονάσματος –όσο μέτριο κι αν είναι– που ο πελάτης επιλέγει να επενδύσει σε μετοχές ή/και ομόλογα⁵.

2ο) Την επιλογή μετοχών και ομολόγων αντί για πιο παραδοσιακές μορφές επένδυσης –χρυσός ή λογαριασμός καταθέσεων στην τράπεζα–, επιλογή που συνεπάγεται ένα μεγαλύτερο βαθμό ακινητοποίησης του επενδυμένου πλεονάσματος.

3ο) Τη χρήση ενός μέσου επένδυσης βασισμένου στο ρίσκο και στην κερδοσκοπία.

4ο) Μία κατάσταση (όχι απαραίτητα συνειδητοποιημένη) ενσωμάτωσης στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα μέσω των δεσμών των διεθνών χρηματιστηριακών και οικονομικών ανταλλαγών⁶.

5ο) Την επιλογή ενός διαχειριστή της επένδυσης –της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας– του οποίου ο ρόλος και η ταυτότητα συνδέονται έντονα με ένα διεθνές (δυτικό) χρηματιστικό δίκτυο.

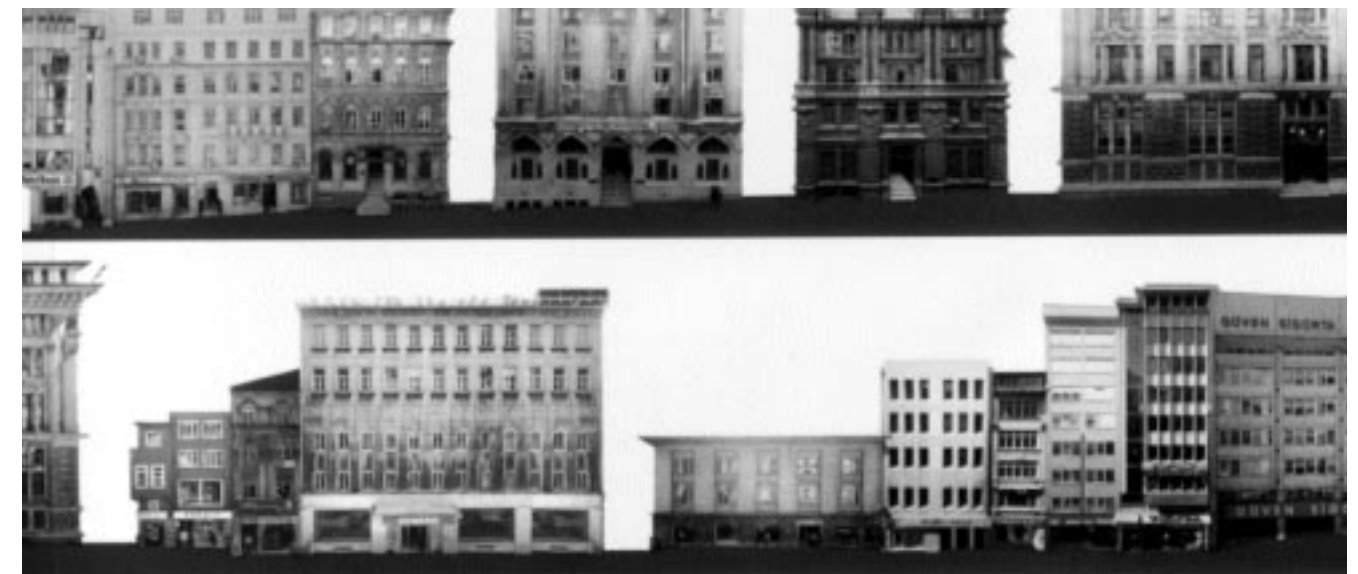
Το πορτραίτο του ατόμου που επιλέξαμε να χαρακτηρίσουμε ως Κωνσταντινουπολίτη αστό στο γύρισμα του αιώνα γίνεται έτσι πιο καθαρό. Αυτό που τον/την κάνει αστό/αστή δεν είναι απαραίτητα η κοινωνική και οικονομική του/της θέση, αλλά απλά η ανάμιξη του/της σε αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως καπιταλιστικό τύπο επένδυσης και δυτικό τύπο δικτύου. Δύο στοιχεία καθορίζουν τον ορισμό: η επένδυση μέσα από ένα φάσμα επιλογών που παρέχει το καπιταλιστικό σύστημα της εποχής, και η ενσωμάτωση σε δίκτυα προσανατολισμένα προς τη δύση και κυριαρχούμενα απ' αυτήν. Αυτοί οι αστοί εμφανίζονται, έτσι, ως «προϊόντα του καιρού τους», αναπτυσσόμενοι εντός των πλαισίων που θέτει το κυρίαρχο σύστημα της εποχής. Η ενσωμάτωσή τους στη δύση, μέσα από το τραπεζικό και επενδυτικό σύστημα που αντιπροσωπεύει η Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα, σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ότι πρέπει να ενταχθούν συλλήβδην στην κατηγορία του μεταπράτη (*comprador*) αστού· υποδηλώνει απλά ότι τα άτομα αυτά ακολουθούν –τουλάχιστον εντός των ορίων που θέτουν οι επενδυτικές επιλογές τους– την εκσυγχρονιστική/υπέρ του εκδυτικισμού επιλογή της εποχής⁷.

Αυτό που κάναμε, επομένως, ισοδυναμεί με μια αντιστροφή της προβληματικής, καθώς προτιμήσαμε να αφήσουμε το δείγμα να προσδιορίσει τον εαυτό του, προτείνοντας έτσι σιωπηρά ότι ο κατάλογος των καρτελών που χρησιμοποιούμε είναι αρκετά συμπαγής για να συγκροτήσει μια κοινωνική ομάδα με κάποια σημασία και ομοιογένεια. Αυτό είναι που μας επιτρέπει να μελετήσουμε ως ανήκοντα στην ίδια κατηγορία άτομα με τόσο διαφορετική προέλευση και υπόβαθρο, όπως πρίγκιπες εξ αίματος, ξένους διπλωμάτες, μανάβηδες, έμπορους, υπάλληλους, ανώτερους γραφειοκράτες ή αξιωματικούς του στρατού. Μόνο στην πορεία της μελέτης θα προσπαθήσουμε όσο το δυνατόν περισσότερο να σκιαγραφήσουμε συγκεκριμένες υπο-ομάδες μέσα από το συνολικό δείγμα πληθυσμού, με βάση το επάγγελμα, την εθνοτική/θρησκευτική προέλευση ή όποιο άλλο σχετικό (και διαθέσιμο) κριτήριο διαφοροποίησης.

Είναι προφανές ότι αυτή η ερμηνεία του δείγματος απαιτεί κάποια κριτική αποτίμηση της ομοιογένειας και της αντιπροσωπευτικότητάς του. Αυτό που αμέσως εμφανίζεται ως ένα από τα μεγαλύτερα μειονεκτήματα είναι το ότι αυτός ο ορισμός της αστικής τάξης αναγκαστικά εξαιρεί τους κάτοχους πλεονάσματος που οι επιλογές τους για την επένδυσή του –πιθανόν πιο παραδοσιακής φύσης: αποθησαύριση χρυσού με τη μορφή αποθέματος ή κοσμημάτων, αγορά ακίνητης περιουσίας κλπ– θα τους τοποθετούσε έξω από το δίκτυο που αντιπροσώπευε η Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα και οι υπηρεσίες της για τα κινητά περιουσιακά στοιχεία. Γίνεται, έτσι, εμφανές ότι το δείγμα μας δεν αντιπροσωπεύει την αστική τάξη αλλά –όπως προτείνει κι ο τίτλος μας– μόνο μία αστική τάξη της Κωνσταντινούπολης, μία που θα τείναμε να κατηγοριοποιήσουμε ως εκσυγχρονιστική/υπέρ του εκδυτι-

κισμού μεσαία και ανώτερη τάξη. Αυτό που ανακύπτει είναι, επομένως, η κοινωνικο-οικονομική διάσταση μιας από τις μεγαλύτερες πολιτισμικές/ιδεολογικές/διανοητικές διχοτομίες της οθωμανικής κοινωνίας μετά το Τανζιμάτ: αυτής μεταξύ νεωτερικότητας και παράδοσης, προόδου και συντήρησης, μιας σημαντικής αλλά από πολλές απόψεις τεχνητής διαίρεσης, επιβεβλημένης από την ιστορική συγκυρία του δέκατου ένατου αιώνα. Αυτό, με τη σειρά του, σημαίνει ότι πέρα από κοινωνικο-οικονομικά κριτήρια, αυτό που ορίζει το δείγμα μας είναι ένα ολόκληρο σύνολο από πολιτισμικούς και ιδεολογικούς παράγοντες, ακόμα κι αν αυτοί ήταν μόνο εν μέρει συνειδητοποιημένοι από τα ίδια τα άτομα. Φυσικά, το ζήτημα της συνέπειας και της αντιπροσωπευτικότητας έχει να κάνει επίσης με τη σχέση ανάμεσα στο δείγμα που διαθέτουμε και στη συγκεκριμένη αστική τάξη που επιχειρούμε να αναλύσουμε. Με δεδομένη την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική σύνθεσή της που εκθέσαμε παραπάνω, σε ποιο βαθμό ο κατάλογος των καρτελών της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας είναι πραγματικά αντιπροσωπευτικός της ομάδας που (τόσο ασαφώς) ορίσαμε; Θα έτεινε κανείς, με βάση τη διαίσθησή του, να απαντήσει θετικά και να θεωρήσει την Οθωμανική Τράπεζα ως το κυρίαρχο και πιο ευρέως χρησιμοποιούμενο χρηματοοικονομικό ίδρυμα της περιόδου. Άλλες τράπεζες, με βάση τη φυσιογνωμία που παρουσιάζουν, είναι λιγότερο πιθανό να ήταν σε θέση να ανταγωνιστούν αυτή τη συγκεκριμένη υπηρεσία της Οθωμανικής Τράπεζας: μια από τις κυριότερες άλλες τράπεζες, η Ziraat Bankası, ή Αγροτική Τράπεζα ασχολούνταν πολύ περισσότερο με την εξυπηρέτηση των κρατικών αναγκών και ιδιαίτερα με πιστώσεις στον αγροτικό τομέα. Από τις τοπικές ιδιωτικές τράπεζες, όπως τη Banque de Salonique, τη Banque de Metelin ή την Ionian Bank*** κλπ, έλειπε η σταθερότητα και το κύρος της τράπεζας που, στο κάτω κάτω, ήταν η κεντρική τράπεζα της Αυτοκρατορίας. Όσο για τις

ξένες τράπεζες –την Crédit Lyonnais, την Τράπεζα Αθηνών, τη Deutsche Orient Bank ή τη Banco di Roma– οι ρίζες τους ήταν πολύ λιγότερο βαθιές και οι υπηρεσίες τους λιγότερο διαδομένες από της Οθωμανικής Τράπεζας. Οι διαθέσιμες στατιστικές επιβεβαιώνουν αυτή την εντύπωση: η Οθωμανική Τράπεζα κατείχε το 95,5% των καταθέσεων το 1888, το 92,7% το 1900, το 84,6% το 1909 και το 78,2% το 1913⁸. Παρά τη σαφή μείωση του μεριδίου της στην αγορά, ως αποτέλεσμα του αυξανόμενου ανταγωνισμού από τις άλλες τράπεζες, η Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα μοιάζει να διατήρησε τη σχεδόν μονοπωλιακή θέση της πάνω στις ιδιωτικές αποταμιεύσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μάλλον δεν θα ήταν πολύ παρακινδυνευμένο να συμπεράνουμε

από αυτές τις πληροφορίες σχετικά με τους λογαριασμούς καταθέσεων ότι παρόμοια ήταν η κατάσταση και για την πιο ειδική περίπτωση των καταθέσεων μετοχών και ομολόγων. Από ένα σύνολο κάπου 6.000 καρτελών, μπορέσαμε να αναλύσουμε περίπου το ένα τρίτο, για την ακρίβεια 1.950 καρτέλες. Από αυτές, αφαιρέθηκαν 70 που ήταν δεύτερα ή τρίτα αντίγραφα ήδη υπαρκτών καρτελών, και 300 επειδή τα άτομα στα οποία αναφέρονται δεν ήταν κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, και μείναμε με ένα συνολικό υπο-δείγμα 1.580 ατόμων. Παρότι αυτό το υπο-δείγμα θα έπρεπε να εξασφαλίσει, σύμφωνα με καθαρά στατιστικά κριτήρια, ένα υψηλό βαθμό αντιπροσωπευτικότητας του συνολικού καταλόγου των καρτελών, υπάρχει ένας μείζων παράγοντας αλλοίωσης που δεν μπορέσαμε να εξαλείψουμε εντελώς. Το γεγονός ότι οι καρτέλες ήταν ήδη ταξινομημένες με αλφαβητική σειρά δημιουργεί αναπόφευκτες συσσωρεύσεις ανάλογα με την εθνοτική/θρησκευτική προέλευση: το γράμμα M ευνοεί σαφώς τους Μουσουλμάνους (εξαιτίας της αφθονίας ονομάτων όπως Mehmed, Mustafa, Mahmud κλπ), ενώ το γράμμα K αυξάνει τον αριθμό των Αρμενίων και Ελλήνων (Kalloustian, Kambourian, Kassabian, Kazazian, Κυριακί-

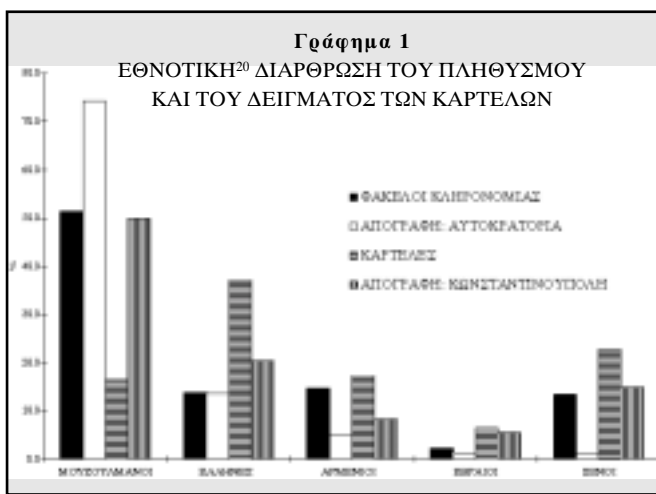
δης, Κοκκινάκη, Κηλιαρίδης κλπ) και το γράμμα C των Ελλήνων (Χριστοφορίδης (Christoforides), Χριστόδουλος (Christodoulo), Κομνηνός (Compinos), Κωνσταντινίδης (Constantinides) κλπ)⁹. Όσο αμελητέος κι αν φαίνεται, αυτός ο παράγοντας αλλοίωσης είναι σημαντικός και ο μόνος τρόπος να τον εξαλείψουμε είναι είτε να επεξεργαστούμε όλες τις καρτέλες είτε να τις ταξινομήσουμε ξανά ώστε να ακυρώσουμε τα αποτελέσματα της αλφαβητικής σειράς. Έχοντας συνείδηση του προβλήματος αλλά ανήμποροι να εφαρμόσουμε άλλη λύση, προσπαθήσαμε να ελαχιστοποιήσουμε τον κίνδυνο αλλοίωσης ποικίλλοντας όσο ήταν δυνατόν τις καρτέλες που εισάγαμε στο δείγμα. Μόνο όταν τελειώσει το πρόγραμμα θα είμαστε σε θέση να πούμε σε ποιο βαθμό ο παράγοντας αυτός είχε διαστρεβλωτικά αποτελέσματα για την παρούσα μελέτη.

Η ανάλυσή μας στηρίχθηκε στη βάση των πληροφοριών που παρείχαν οι καρτέλες, όπως τις περιγράψαμε παραπάνω. Επιπρόσθετα, προσπαθήσαμε να συμπληρώσουμε αυτές τις πληροφορίες με μία συστηματική διασταύρωση ονομάτων από το *Annuaire oriental* του 1914¹⁰. Αυτό μας επέτρεψε να συμπληρώσουμε κάποιες από τις πληροφορίες που περιείχαν οι καρτέλες, ειδικά διευθύνσεις και επαγγέλματα που είχαν μείνει κενά. Πέρα απ' αυτό, κάποιες από τις μεταβλητές που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση τις συμπεράναμε από τα διαθέσιμα δεδομένα. Αυτή είναι κυρίως η περίπτωση των πληροφοριών σχετικά με την εθνικότητα και την εθνοτική ή θρησκευτική προέλευση. Για την εθνικότητα, η οποία σπάνια διευκρινίζεται στις καρτέλες πριν το 1915, γενικά βγάλαμε συμπεράσματα από το όνομα ή την απασχόληση του ατόμου ή από κάθε άλλη διαθέσιμη πηγή¹¹. Η εθνοτική ή θρησκευτική διαφοροποίηση, που αφορά μόνο τους Οθωμανούς υπηκόους, είναι λιγότερο πιθανό να συναχθεί από τον ίδιο τύπο τεκμηρίωσης. Ωστόσο, τα περισσότερα από τα διαθέσιμα ονόματα προδίδουν μια εθνοτική προέλευση¹² που μπορεί, σχεδόν χωρίς πιθανότητα λάθους, να καταταγεί σε μία από τις τέσσερις μείζονες κατηγορίες που υιοθετήσαμε: Μουσουλμάνοι, Έλληνες, Αρμένιοι και Εβραίοι¹³. Τέλος, για λόγους απλοποίησης, προσπαθήσαμε όσο ήταν δυνατόν να επανομαδοποιήσουμε κάτω από γενικούς τίτλους και κατηγορίες μερικές από τις πληροφορίες που παρουσίαζαν μεγάλες αποκλίσεις. Προσπαθήσαμε έτσι να καθορίσουμε κάποιους κύριους τομείς επαγγελματικής δραστηριότητας περιλαμβάνοντας τις περισσότερες από τις απασχολήσεις που αναφέρονταν στις καρτέλες¹⁴. Με τον ίδιο τρόπο, επιλέξαμε κάποια ονόματα συνοικιών για να συστηματοποιήσουμε σε κάποιο βαθμό τη μεγάλη ποικιλία διευθύνσεων στο δείγμα¹⁵.

Όπως μπορεί κανείς εύκολα να μαντέψει από αυτά τα αρχικά βήματα, η μελέτη μας αποτελείται ουσιαστικά από μια σειρά αντιστοιχίσεων σε πίνακες ομάδων και μεταβλητών, έτσι ώστε να απομονώσουμε μερικά από τα κυρίαρχα χα-

ρακτηριστικά του δείγματος ως συνόλου και, πάνω απ' όλα, συγκεκριμένων υποκατηγοριών του¹⁶. Οι κύριες μεταβλητές που πήραμε υπόψη είναι εκείνες που μπορούν να συναχθούν λίγο πολύ άμεσα από τις πληροφορίες που περιείχαν οι καρτέλες: εθνοτική/θρησκευτική προέλευση, εγκατάσταση στην πόλη (κατοικία και χώρος εργασίας), τύποι και, πάνω απ' όλα, τομείς επαγγελματικών δραστηριοτήτων, φύλο και, τέλος, χρόνος. Μία πρόσθετη μεταβλητή που δεν συνάγεται άμεσα, αυτή των πολιτισμικών εντάξεων και των συνεπαγωγών που προκύπτουν από τη χρήση συγκεκριμένων τύπων υπογραφών, την έχουμε πραγματευθεί λεπτομερώς αλλού και επομένως δεν θα μας απασχολήσει σε αυτή τη μελέτη¹⁷.

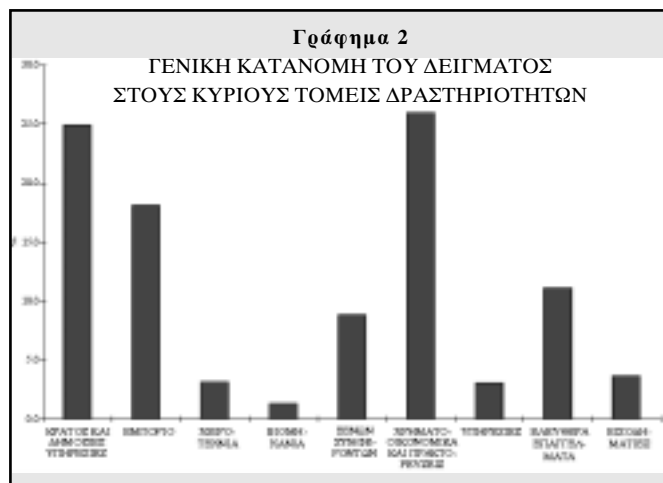
Είναι φυσικό να ξεκινήσουμε με μια γενική εκτίμηση του δείγματος. Από αυτή την άποψη τρία είναι τα μείζονα κριτήρια αποτίμησης: η κατανομή κατά εθνότητα, η κατανομή στον χώρο και η κατανομή σύμφωνα με τους κύριους τύπους και τομείς επαγγελματικής δραστηριότητας. Για να αναλύσουμε την εθνοτική διάθρωση του δείγματος, υιοθετήσαμε πέντε κύριες κατηγορίες: Μουσουλμάνοι, Έλληνες, Αρμένιοι, Εβραίοι και ξένοι, αφήνοντας κατά μέρος μικρότερες ομάδες των οποίων η αντιπροσώπηση στο δείγμα είναι πολύ περιθωριακή για να συμπεριληφθεί σε στατιστική ανάλυση. Επιπλέον, συνδυάσαμε τα δεδομένα του δείγματος με πληροφορίες από άλλες δημογραφικές πηγές, συγκεκριμένα τα στοιχεία της οθωμανικής απογραφής του 1905-6¹⁸, όπως και τους φακέλους κληρονομιάς των αρχείων της Οθωμανικής Τράπεζας που αναφέραμε προηγουμένως¹⁹. Στόχος μας είναι να συγκρίνουμε την αντιπροσώπηση κάθε εθνοτικής/θρησκευτικής ομάδας μέσα στο δείγμα, με τις πραγματικές αναλογίες στο επίπεδο της Αυτοκρατορίας και της Κωνσταντινούπολης, με την ελπίδα να ανιχνεύσουμε και να εξηγήσουμε πιθανές αποκλίσεις ανάμεσα στα δεδομένα του δείγματος και της απογραφής. Δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι τέτοιες διαφορές μπορούν να γίνουν αμέσως αντιληπτές με μια γρήγορη ματιά στο Γράφημα 1.

Αυτή η διαφορά γενικά παίρνει τη μορφή της υπερ- ή υπο-εκπροσώπησης συγκεκριμένων ομάδων στα δείγματα της τράπεζας, συγκριτικά με τα πραγματικά νούμερα των απογραφών. Στην περίπτωση της απογραφής στο επίπεδο της Αυτοκρατορίας και των φακέλων κληρονομιάς –και οι δύο καλύπτουν την ίδια πάνω κάτω γεωγραφική περιοχή–, δύο ομάδες παρουσιάζουν έντονες διαφορές: οι Μουσουλμάνοι, των οποίων η πραγματική αντιπροσώπηση του 74,3% στην απογραφή μειώνεται σε μόνο 51,2% στους φακέλους, και οι ξένοι, που αντίθετως αποτελούν μόνο το 0,9% του πληθυσμού αλλά πάνω από 13% των φακέλων. Τέτοιες παραμορφώσεις προκύπτουν από ένα συνδυασμό παραγόντων συνδεδεμένων με τη φύση των ίδιων των ομάδων και με τη φύση της τράπεζας. Αν οι Μουσουλμάνοι υπο-εκπροσωπούνται, είναι επειδή αποτελούν την πλειοψηφία του πληθυσμού και ως τέτοιοι αντιπροσωπεύουν περισσότερο την αγροτική/παραδοσιακή ραχοκοκαλιά της οθωμανικής κοινωνίας, και άρα είναι πολύ λιγότερο πιθανό να κάνουν χρήση –ή ακόμα και να έχουν πρόσβαση– της Οθωμανικής Τράπεζας ως διαχειριστή των ήδη περιορισμένων αποταμιεύσεων και χρηματοοικονομικών εργασιών τους. Οι ξένοι, αντίθετα, αποτελούν μια δημογραφικά εξαιρετικά περιθωριακή ομάδα, η οποία όμως αποτελείται από άτομα για τα οποία η χρήση των τραπεζών, και ιδιαίτερα της Οθωμανικής, είναι φυσιολογική έως απαραίτητη, κάτι που οδηγεί σε μαζική συγκέντρωση αυτών των ατόμων μεταξύ της πελατείας της τράπεζας²¹. Ο τοπικός μη-μουσουλμανικός πληθυσμός κατέχει μια ενδιάμεση θέση, με μεγαλύτερη αντιστοιχία ανάμεσα στην εκπροσώπηση του στην απογραφή και στην τράπεζα. Στην περίπτωση των Ελλήνων, το ότι οι δύο αναλογίες είναι πρακτικά οι ίδιες, υποδεικνύει το γεγονός ότι αυτή η μερίδα του πληθυσμού ήταν λίγο πολύ ομοιομορφα ενσωματωμένη στον «νέο τρόπο ζωής», αν δεχτούμε ότι η χρήση του τραπεζικού συστήματος αποτελεί δείκτη μιας τέτοιας συμπεριφοράς. Θα περίμενε κανείς πάνω κάτω το ίδιο από τους Εβραίους και τους Αρμένιους το γεγονός ωστόσο ότι υπερ-εκπροσωπούνται το πιθανότερο είναι ότι συνδέεται, για μεν τους Εβραίους με το ότι το εβραϊκό στοιχείο ήταν αριθμητικά περιθωριακό και άρα πιο πιθανό να είναι στατιστικά ασυνεπές, για δε τους Αρμένιους στην παραμόρφωση που προκάλεσαν οι συνθήκες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου²². Μια γρήγορη ματιά στα δεδομένα της απογραφής της Κωνσταντινούπολης και του καταλόγου των καρτελών μάς δίνει μια αρκετά διαφορετική εικόνα. Από μια καθαρά δημογραφική σκοπιά, βασισμένη στην απογραφή του 1905-6, η «κοσμοπολίτικη»²³ φύση της πρωτεύουσας εμφανίζεται αρκετά καθαρά: το μουσουλμανικό στοιχείο βρίσκεται χαμηλά στο 49,9%, οι μη-μουσουλμανικές ομάδες αυξάνουν την παρουσία τους παραπάνω από το μισό σε σχέση με το εθνικό επίπεδο, και, πάνω απ' όλα, η αναλογία των ξένων πραγματοποιεί ένα άλμα στο εκπληκτικό 14,9% του συνολικού πληθυσμού της πρωτεύουσας. Ακόμα πιο ενδιαφέροντα είναι η

σύγκριση αυτών των στοιχείων με αυτά που συνάγονται από τον κατάλογο των καρτελών. Όπως δοκιμάσαμε να δείξουμε προηγουμένως, η σύνθεση του καταλόγου των καρτελών, σε σύγκριση με τους φακέλους των κληρονομιών, παρέχει ένα πολύ πιο ομοιογενές δείγμα, οπότε κάθε μείζονα διαφορά με τα νούμερα της απογραφής είναι βέβαιο ότι έχει πολύ μεγαλύτερη σημασία όσον αφορά το τι συνεπάγεται. Ξανά, οι Μουσουλμάνοι υπο-εκπροσωπούνται, αλλά αυτή τη φορά με πολύ πιο σημαντικό τρόπο: ενώ αποτελούν το 50% σχεδόν του πληθυσμού της πόλης, η παρουσία τους στο δείγμα μειώνεται στο ένα τρίτο αυτού του αριθμού, σε ένα πενιχρό 16,5%. Οι Έλληνες, οι Αρμένιοι, οι Εβραίοι και οι ξένοι, αντίθετα, συστηματικά υπερ-εκπροσωπούνται σε μια αναλογία 14% για τους Εβραίους, 51% για τους ξένους, 80% για τους Έλληνες και 107% για τους Αρμένιους. Τα διαφορετικά αυτά επίπεδα υπερ- και υπο-εκπροσώπησης υποδηλώνουν σαφώς την απόκλιση μεταξύ αυτού που μπορούμε να αποκαλέσουμε δημογραφικό βάρος, από τη μια, και οικονομικό βάρος, από την άλλη, έχοντας πάντα υπόψη μας ότι αυτό το οικονομικό βάρος αφορά την αστική ανάπτυξη την προσανατολισμένη στη δύση, όπως είπαμε νωρίτερα. Με άλλα λόγια, αυτή η αστική τάξη της Κωνσταντινούπολης –όπως την ορίσαμε– είναι μια κυρίαρχη μη-μουσουλμανική κοινωνική κατηγορία, στην οποία οι Μουσουλμάνοι, αν δεν αποκλείονται εντελώς, είναι σε μεγάλο βαθμό περιθωριοποιημένοι μέσα στο δείγμα. Μεταξύ των μη-Μουσουλμάνων, δύο ομάδες εμφανίζουν ιδιαίτερη ισχύ, εκφραζόμενη από τον υψηλό βαθμό υπερ-εκπροσώπησης τους: οι Έλληνες και οι Αρμένιοι, αποτελώντας τα δύο τρίτα σχεδόν του δείγματος, σχηματίζουν τη ραχοκοκαλιά και το πιο ισχυρό στοιχείο αυτού του κοινωνικού στρώματος. Η εικόνα αυτή συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με την κυρίαρχη εικόνα μιας μη-μουσουλμανικής αστικής τάξης που ελέγχει το μεγαλύτερο μέρος της οικονομικής ζωής της Αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα της πρωτεύουσάς της. Θα έπρεπε ωστόσο να επισημανθεί ότι το ποσοστό του 16,5% των Μουσουλμάνων, παρότι αστειό αν συγκριθεί με το πραγματικό δημογραφικό βάρος τους, είναι μάλλον υψηλότερο απ' όσο θα πρόβλεπαν τα περισσότερα κοινωνικο-οικονομικά μοντέλα για την περίοδο. Η εικόνα μας για την αστική τάξη θα γίνει σαφέστερη με μια γενική εκτίμηση της φυσιογνωμίας της όσον αφορά την απασχόληση. Γι' αυτό τον σκοπό, η κατανομή των ατόμων σε κύριους τομείς²⁴ και τύπους δραστηριότητας θα παράσχει χρήσιμες ενδείξεις (Γράφημα 2). Η κατανομή των ατόμων στους κύριους τομείς απασχόλησης που επιλέξαμε είναι από πολλές απόψεις χαρακτηριστική της οικονομικής συγκυρίας της εποχής. Δύο τομείς παραδοσιακής φύσης, ή μάλλον που δείχνουν κάποιο βαθμό συνέχειας με το παραδοσιακό οθωμανικό σύστημα –δηλαδή οι τομείς του κράτους, και του εμπορίου και της χειροτεχνίας– αντιπροσωπεύουν μαζί λιγότερο από το μισό του δείγματος²⁵. Το άλλο μισό, αντίθετα, είναι χαρα-

κτηριστικά συνδεδεμένο με τις αλλαγές που υπέστη η οθωμανική οικονομία και κοινωνία κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα: ο τομέας ξένων συμφερόντων, εγκατεστημένα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με κύριο στόχο την υπηρεσία του οθωμανικού δημόσιου χρέους, οι χρηματοοικονομικές και διαμεσολαβητικές υπηρεσίες, το αναγκαίο συμπλήρωμα της δυτικής διείσδυσης τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο, και τέλος οι νέοι επαγγελματίες των ελεύθερων επαγγελμάτων και του τομέα των υπηρεσιών, δικηγόροι, γιατροί, μηχανικοί, αντιπροσωπεύουν το νέο τρόπο ζωής στον οποίο η οθωμανική κοινωνία εκτίθεται όλο και περισσότερο. Μια μη αμελητέα τάξη αυτοριζόμενων ως εισοδηματίες είναι επίσης μια καινοτομία στην κοινωνική ταξινόμηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεν μας εκπλήσσει και τόσο το ότι ο πρωτογενής τομέας είναι εντελώς απών από την εικόνα, γεγονός που μπορεί εύκολα να συσχετιστεί με το αστικό παρελθόν της πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας. Η περιθωριακότητα όμως του δευτερογενούς τομέα, με το σύνολο χειροτεχνίας και βιομηχανίας να μην ξεπερνά το 5% του δείγματος, απαιτεί κάποια εξήγηση. Ένα τέτοιο χαμηλό ποσοστό βιομηχανικής ανάπτυξης σχετίζεται φυσικά με τη γενική οικονομική διαμόρφωση της περιόδου: η οικονομική διείσδυση και η κυριαρχία της δύσης οδήγησε σε μια σχετική ατροφία της βιομηχανίας. Επομένως δεν μας εκπλήσσει ο μικρός αριθμός των καθαυτό βιομηχάνων, ούτε το ότι οι λίγοι παρόντες δραστηριοποιούνται στις βιομηχανίες τροφίμων και δέρματος, οι οποίες είχαν περισσότερες πιθανότητες να επιβιώσουν ή ακόμα και να αναπτυχθούν στην οικονομική συγκυρία της εποχής. Ωστόσο, αυτό που είναι πιο δύσκολο να εξηγήσουμε είναι η εξαφάνιση σχεδόν του τομέα της χειροτεχνίας, ο οποίος γνωρίζουμε ότι επιβίωσε στον εικοστό αιώνα στις περισσότερες περιπτώσεις. Η αξιοσημείωτη απουσία του από το δείγμα μας έχει συνεπώς περισσότερο να κάνει με το γεγονός ότι οι βιοτεχνίες που επιζούσαν δεν αποτελούσαν μέρος του εκσυγχρονιστικού/στραμμένου στη δύση δικτύου, και υπο-εκπροσωπούνται, έτσι, στον κατάλογο των καρτελών της Οθωμανικής Τράπεζας.

Πέντε τομείς λοιπόν ξεχωρίζουν ως περισσότερο ανεπτυγμένοι, κι όλοι τους μπορούν να συμπεριληφθούν στον τριτογενή τομέα: κρατικές και δημόσιες υπηρεσίες, εμπορικές δραστηριότητες –κυρίως λιανικό εμπόριο καταναλωτικών αγαθών–, τραπεζικός και ασφαλιστικός τομέας, συμπληρωμένος από όλα τα είδη διαμεσολαβητικών υπηρεσιών και πρακτορεύσεων, και τέλος τα νέα ελεύθερα επαγγέλματα –γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί και καθηγητές²⁶.

Μια πιο κοντινή ματιά στο δείγμα από άλλη οπτική γωνία, αυτή των τύπων δραστηριότητας, θα μας επιτρέψει να ξεκαθαρίσουμε λίγο περισσότερο τη γενική διάρθρωση της αστικής τάξης «μας» (Γράφημα 3). Αυτό που εμφανίζεται αμέσως είναι η σαφής υπεροχή (πάνω από 50%) των μισθωτών ανάμεσα στα μέλη του δείγματος. Η βάση αυτής της ομάδας (σχεδόν η μισή) αποτελείται από υπάλληλους και εργάτες του ιδιωτικού τομέα, και τους ακολουθούν (αποτελώντας το ένα τρίτο σχεδόν της ομάδας) κρατικοί υπάλληλοι, είτε πολιτικοί είτε στρατιωτικοί. Η αφρόκρεμα της ομάδας αποτελείται από έναν αξιοσημείωτο αριθμό ανώτερων κρατικών υπαλλήλων²⁷ κι ένα ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό διευθυντικών στελεχών του ιδιωτικού τομέα²⁸. Το άλλο μισό του δείγματος εκπροσωπείται από μια ίση αναλογία αυτοαπασχολούμενων από τη μια, και μεσαζόντων/πρακτόρων και ελεύθερων επαγγελματιών από την άλλη, με την αναπόφευκτα περιθωριακή παρουσία των εισοδηματιών. Η μεγάλη πλειοψηφία των αυτοαπασχολούμενων αποτελείται από μικρούς τεχνίτες και μαγαζάτορες, ενώ οι πραγματικοί επιχειρηματίες αποτελούν μόνο ένα περιθωριακό κομμάτι. Η τρίτη ομάδα, των επαγγελματιών και των μεσαζόντων, κυριαρχείται από τους πρώτους, κυρίως φυσικούς, δικηγόρους και άλλα παρόμοια, και τους ακολουθεί μία μικρότερου μεγέθους μα παρ' όλα αυτά σημαντική κατηγορία μεσαζόντων, η οποία αποτελείται κυρίως από αργυραμοιβούς, σαράφηδες (*sarrafs*) και ασφαλιστικούς πράκτορες. Το σχετικά χαμηλό ποσοστό των εισοδηματιών πρέπει να το αντιμετωπίσουμε με επιφύλαξη, καθώς γνωρί-

ζουμε ότι πολλά δυνητικά μέλη αυτής της κατηγορίας μπορεί να επέλεξαν να μην καταγραφούν με αυτή την ιδιότητα στις καρτέλες τους, και λαμβάνοντας υπόψη μας ότι, ακόμα και με το τόσο μικρό ποσοστό τους, οι εισοδηματίες ξεπερνούν τους εργάτες και τους επιχειρηματίες και είναι ίσοι με τους στρατιωτικούς και τους τεχνίτες. Γενικότερα, το πιο εντυπωσιακό συμπέρασμα είναι ότι αυτή η αστική τάξη πολύ απέχει από το να ανήκει στον επιχειρηματικό τύπο αστικής τάξης, αλλά αποτελείται ουσιαστικά από μισθωτούς και επαγγελματίες προσανατολισμένους στα χρηματοοικονομικά και στις υπηρεσίες. Ένα γεγονός που έχει να κάνει κυρίως με την έννοια της «εξαρτημένης ανάπτυξης» και την πραγματικότητα της περιφρονητικής της οθωμανικής οικονομίας κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα.

Το τελευταίο κριτήριο, με βάση το οποίο μπορούμε να επιχειρήσουμε μια γενική εκτίμηση του δείγματος, είναι αυτό της χρήσης του αστικού χώρου από τους «αστούς» πελάτες της τράπεζας. Οι πληροφορίες που παρέχονται από τις καρτέλες κάνουν δυνατό να διεξάγουμε μια τέτοια ανάλυση από την άποψη τόσο του χώρου κατοικίας όσο και του επαγγελματικού. Η βασική υπόθεση είναι ότι, όπως και στην περίπτωση της εθνοτικής αντιπροσώπευσης, η κατανομή του πληθυσμού του δείγματος στον αστικό χώρο θα αντανακλά έναν αριθμό παραμορφώσεων συγκρινόμενη με τις πραγματικές αναλογίες, ως αποτέλεσμα του παράγοντα αλλοίωσης που αποτελεί η κοινωνικο-οικονομική σύνθεση της ομάδας. Στον Πίνακα 1 εμφανίζονται αμέσως τέτοιες δυσαναλογίες μεταξύ των πραγματικών δεδομένων και του δείγματος²⁹:

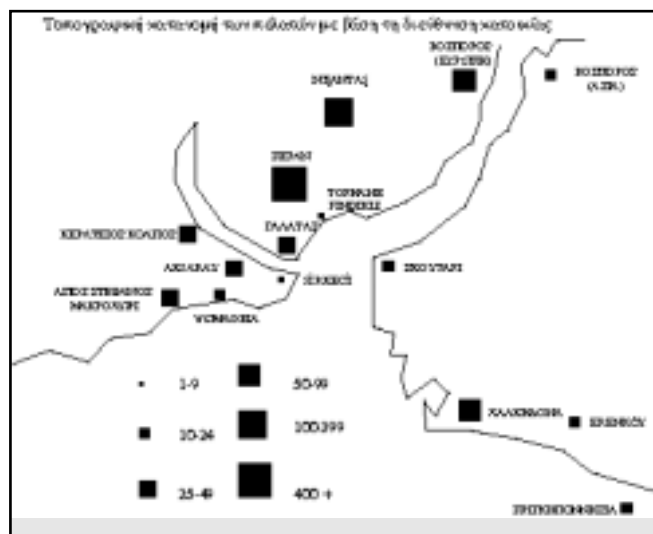
Το πιο εντυπωσιακό στοιχείο που προκύπτει από τη σύγκριση είναι ο τρόπος με τον οποίο η ποσοστιαία βαρύτητα κάποιων συνοικιών αντιστρέφεται ανάμεσα στα στοιχεία ή τους υπολογισμούς των απογραφών και στο δείγμα μας των καρτελών. Αυτή είναι ιδιαίτερα η περίπτωση των δύο κύριων περιοχών της περιοχών της πόλης, της Κωνσταντινούπολης

intra muros (εντός των τειχών) και του Beyoğlu. Η πρώτη, η οποία στην πραγματικότητα περιέχει τον μισό του συνολικού πληθυσμού της πόλης, στο δείγμα μας ελαχιστοποιείται σε λιγότερο από 7%, ενώ αντίθετα το δεύτερο διπλασιάζεται ή τριπλασιάζεται σε σημασία, φτάνοντας το 61% του συνόλου του δείγματος. Αυτό αποτελεί σαφή ένδειξη για το ότι το δημογραφικό κέντρο βάρους της πόλης δεν αντιστοιχούσε πια με το οικονομικό κέντρο βάρους – το οποίο και πάλι θα πρέπει να γίνει κατανοητό μέσα στο πλαίσιο της κυρίαρχης οικονομίας που περιγράψαμε πριν, δυτικής και προσανατολισμένης στη δύση, μοντέρνας και εκσυγχρονιστικής. Επομένως το δείγμα μας σε μεγάλο βαθμό αντανακλά τους μετασχηματισμούς στον χώρο που προέκυψαν από τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές του δεύτερου μισού του δέκατου ένατου αιώνα. Το ίδιο είδος φαινομένου, αν και σε πολύ μικρότερη κλίμακα, μπορεί να παρατηρηθεί στην απέναντι όχθη του Βόσπορου, στην ασιατική περιφέρεια της πόλης: το Σκούταρι, μια προέκταση της πόλης με παραδοσιακό κύρος, που στεγάζει το ένα δέκατο σχεδόν του συνολικού πληθυσμού της, αντιπροσωπεύει ένα φτωχό 3% του δείγματος, ενώ η Χαλκηδόνα, πιο πρόσφατα ανεπτυγμένη, πραγματοποιεί ένα άλμα από 3-6% σε σχεδόν 13% του δείγματος. Η Κωνσταντινούπολη εντός των τειχών και το Σκούταρι εκπροσωπούν τους χαμένους από τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού, ενώ το Beyoğlu (δηλαδή ο Γαλατάς και το Πέραν στην ορολογία του δείγματος) και η Χαλκηδόνα κερδίζουν σε σημασία κατά την ίδια διαδικασία. Η νέα παγκόσμια τάξη και οι αντίκτυποί της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βαθμιαία τροποποιούν τη διάρθρωση του χώρου της πρωτεύουσας προωθώντας την ανάπτυξη τοπογραφικά περιφερειακών περιοχών. Η αστική «μας» τάξη ακολουθεί αυτή την κίνηση, εγκαταλείποντας τις παραδοσιακές συνοικίες για τα πολλά υποσχόμενα νέα σύνορα και την επιτυχία που συμβολίζουν. Η τοπογραφία της «αστικής» Κωνσταντινούπολης είναι επο-

Συνοικία	Απογραφή 1885	%	Οδηγός του 1934	%	Καρτέλες	%
Κωνσταντινούπολη	389.515	44.9	458.512	49.0	55	6.7
Beyoğlu	213.293	26.7	178.177	19.0	502	61.0
Beşiktaş	70.607	8.1	60.887	6.5	40	4.9
Βόσπορος (Ευρώπη)	28.495	3.3	30.984	3.3	41	5.0
Βόσπορος (Ασία)	29.158	3.4	17.483	1.9	13	1.6
Σκούταρι (Üsküdar)	95.667	11.0	90.284	9.6	23	2.8
Χαλκηδόνα (Kadıköy)	22.796	2.6	52.160	5.6	105	12.8
Adalar			7.543	0.8	14	1.7
Bakırköy			39.813	4.3	30	3.6
Σύνολο	867.531		935.833		823	

μένως διαφορετική από την πραγματική δημογραφική εικόνα των συνοικιών, και μια πιο κοντινή ματιά στην κατανομή των κατοικιών στο δείγμα (Σχήμα 1) αποφέρει αρκετά ενδιαφέροντα αποτελέσματα³⁰.

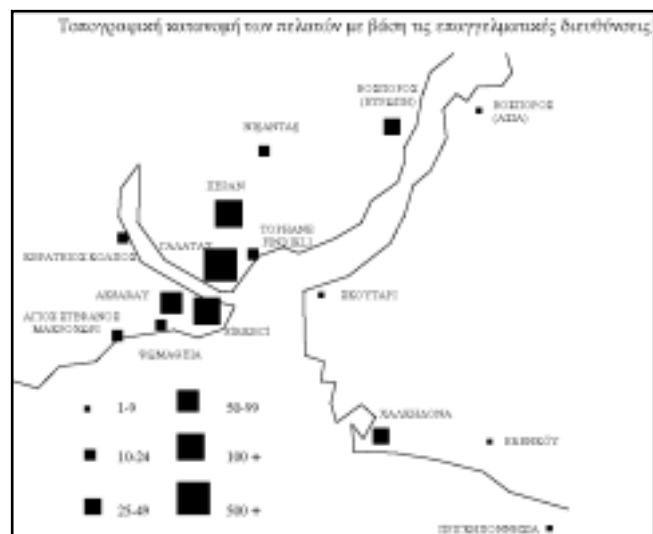
Σχήμα 1.

Έχουμε ήδη αναφέρει την δυσανάλογη σημασία που απέκτησαν οι βόρειες ακτές του Κεράτιου Κόλπου: μπορούμε τώρα να γίνουμε πιο ακριβείς και να ξεχωρίσουμε το Πέραν ως την κύρια περιοχή κατοικίας με πάνω από το μισό του πληθυσμού του δείγματος, ακολουθούμενο –σε κάποια απόσταση– από τις πρόσφατα ανεπτυγμένες συνοικίες του βορρά, δηλαδή τις Feriköy, Pangalti, Nişantaş, Harbiye, Teşvikiye, Maçka και Şişli. Οι ευρωπαϊκές όχθες του Βόσπορου και η Χαλκηδόνα έπονται, με την ανάπτυξη τους να είναι συνδεδεμένη για τις πρώτες με την ανάπτυξη του Beşiktaş και των περιχώρων των Ανακτόρων Yıldız, και με της Χαλκηδόνας, του Haydarpaşa και του Moda για το δεύτερο. Ο Γαλατάς, αν και μέρος της νέας διαμόρφωσης της εξουσίας της εποχής, δεν είναι πια περιοχή κατοικίας, υφιστάμενος ουσιαστικά την εισβολή των γραφείων και άλλων επαγγελματιών χρήσεων. Το ίδιο ισχύει και για την περιοχή του Sirkeci, όπου η υψηλή συγκέντρωση εμπορίου και κρατικών υπηρεσιών εξώθησε τους τελευταίους κάτοικους προς άλλες συνοικίες της πόλης. Ωστόσο, αν και παραμένουν περιοχές κατοικίας, οι άλλες συνοικίες της ιστορικής χερσονήσου –Aksaray, Fatih, Ψωμαθεία, Edirnekarı κλπ– όπως και η Χαλκηδόνα είναι σαφώς περιφερειοποιημένες και σχετικά αποκλεισμένες από το δείγμα. Η παραδοσιακή τους ταυτότητα τις κάνει ασύμβατες με τη νέα φυσιογνωμία της αστικής τάξης, υποβιβάζοντάς τις έτσι σε μια περιθωριακή θέση, συγκρίσιμη με αυτή των φυσικά απομακρυσμένων αλλά πολιτισμικά εγγύτερων περιοχών όπως ο Άγιος Στέφανος (Aya Stefanos ή Yeşilköy), το Μακροχώρι (Makriköy ή Bakirköy) ή ακόμα και τα Πριγκιπωνήσια.

Μια παρόμοια ανάπτυξη ανιχνεύεται στις επαγγελματικές διευθύνσεις, αν και ξεχωρίζει κάπως λιγότερο (Σχήμα 2). Αυτή τη φορά, είναι ο Γαλατάς, το κέντρο του εμπορίου και των επιχειρήσεων, που κυριαρχεί στο τοπίο, με τέσσερις

Σχήμα 2

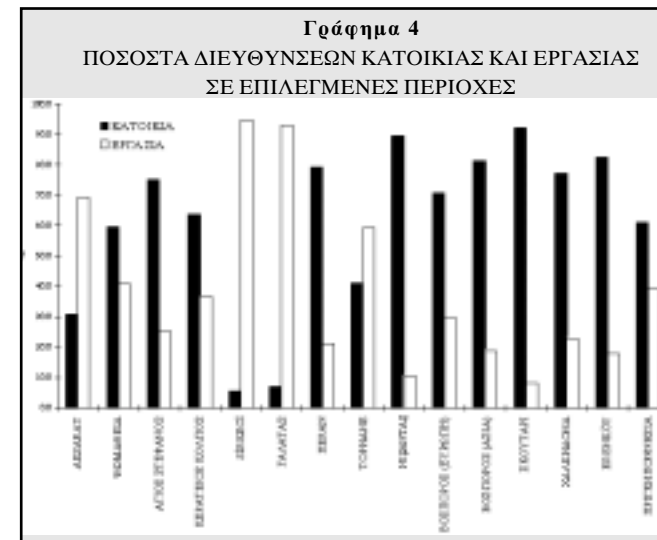

φορές περισσότερες διευθύνσεις από τους κοντινότερους ανταγωνιστές του, το Sirkeci και το Πέραν³¹. Οι παραδοσιακές επιχειρηματικές συνοικίες της πόλης, το Sirkeci και το Aksaray, παρότι συνετρίβησαν από την κυριαρχία του Γαλατά, εμφανίζονται να έχουν χάσει σχετικά λιγότερη σημασία απ' όση είχαν ως περιοχές κατοικίας. Το Sirkeci ειδικότερα παραμένει ένα μείζον κέντρο επιχειρηματικής δραστηριότητας, μοιρασμένο ανάμεσα στις οικονομικές και χρηματοοικονομικές λειτουργίες των περιοχών Eminönü, Mahmudpaşa και Bahçekapı³², και τις διοικητικές της συνοικίας του Sultan Ahmed και των διαφόρων διοικητικών κέντρων και των υπουργείων της. Μια παρόμοια κατάσταση παρατηρείται στην περίπτωση της συνοικίας που συμβατικά ονομάσαμε Aksaray: διατηρεί ακόμα κάποια υπεροχή στην οικονομική ζωή της πόλης, ουσιαστικά χάρη από τη μια στην επιβίωση της Κλειστής Αγοράς (Kapalı Çarşı) ως μείζονος σημείου συγκέντρωσης των τεχνιτών και του εμπορίου, και από την άλλη στην ύπαρξη ενός σχετικά σημαντικού αριθμού κρατικών υπηρεσιών. Το Πέραν, η κύρια περιοχή κατοικίας της «νέας» Κωνσταντινούπολης, εμφανίζεται επίσης ως ένα από τα κύρια κέντρα απασχόλησης στην πόλη. Η απασχόληση αυτή, ωστόσο, είναι αρκετά διαφορετικής φύσης από του Γαλατά, καθώς καλύπτει τρεις διαφορετικούς τομείς: το εμπόριο καταναλωτικών αγαθών, τις υπηρεσίες που παρέχουν οι ελεύθεροι επαγγελματίες και τις γραφειοκρατικές λειτουργίες, που σχετίζονται με τις ξένες προεβείες και τα προξενεία που είναι εγκατεστημένα στη συνοικία. Άλλες συνοικίες παραμένουν εξαιρετικά περιθωριακές στην επαγγελματική ζωή της πόλης, περισσότερο λόγω της φύσης τους –ουσιαστικά

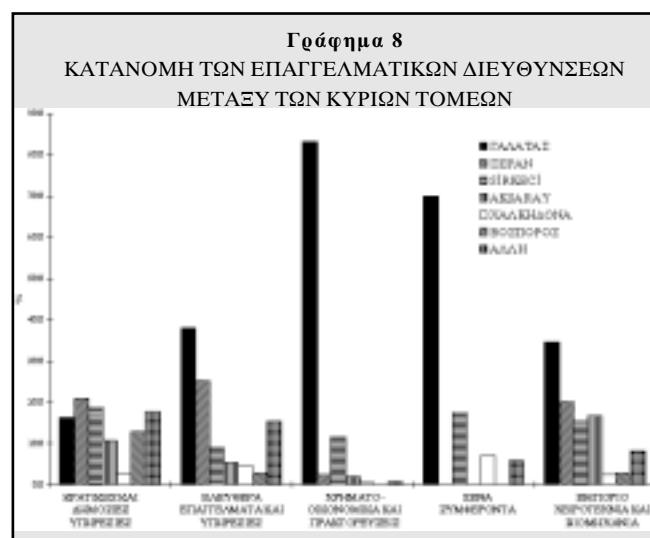
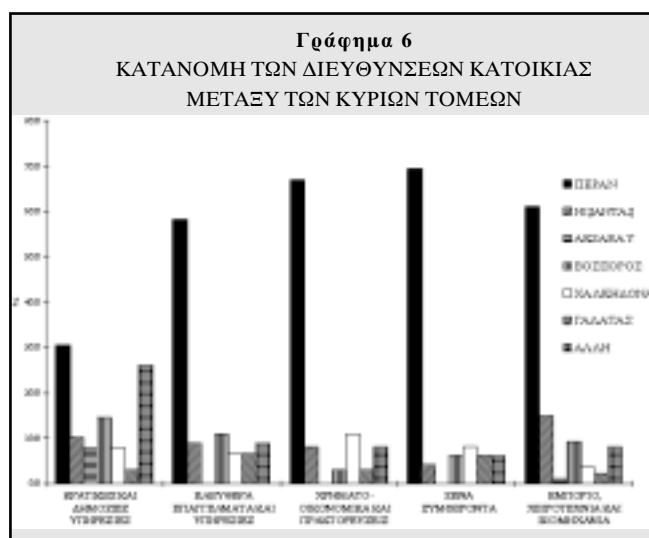
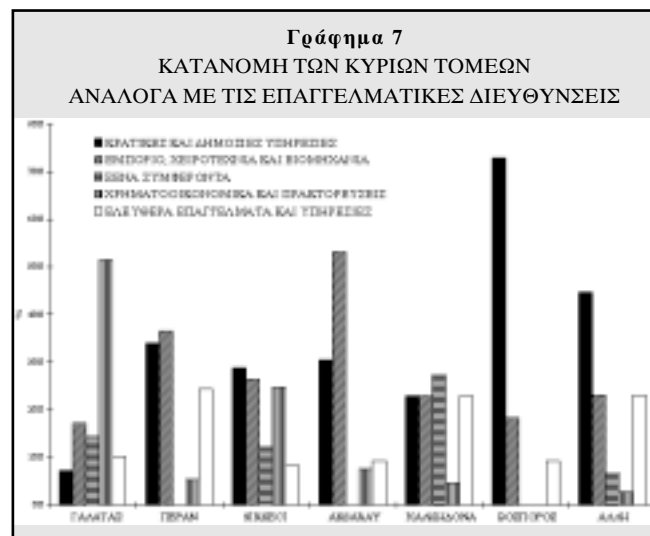
περιοχές κατοικίας– (Nişantaş, Ψωμαθεία, Άγιος Στέφανος, Μακροχώρι, Erenköy, οι ασιατικές όχθες του Βόσπορου, βλέπε Γράφημα 4), και επειδή οι οικονομικές τους δραστηριότητες σπάνια υπερβαίνουν το αρκετά επιφανειακό επίπεδο μιας κλειστής στον εαυτό της οικονομίας μέσα στα όρια της συνοικίας. Έχει ενδιαφέρον, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι δύο από τις πιο περιφερειακές περιοχές της πόλης έχουν να επιδείξουν αρκετά υψηλό επίπεδο συγκέντρωσης απασχόλησης: από την μια οι ευρωπαϊκές ακτές του Βόσπορου –στην πραγματικότητα κυρίως οι συνοικίες Beşiktaş, Yıldız και Dolmabahçe– που αντανακλούν την ανάπτυξη της ανακτορικής γραφειοκρατίας της περιόδου, και από την άλλη η περιοχή της Χαλκηδόνας που αναπτύσσεται τόσο ως σχετικά αυτόνομη κοινωνικο-οικονομική μονάδα στενά συνδεδεμένη με τις νέες ισορροπίες της εποχής, όσο και ως επέκταση των τομέων των Κρατικών/Δημοσίων Υπηρεσιών και των Ξένων Συμφερόντων, με θεσμούς σαν το Στρατιωτικό Νοσοκομείο του Haydarpaşa ή τη Διοίκηση των Σιδηροδρόμων της Ανατολίας.

Αυτό που προκύπτει από όλες αυτές τις ενδείξεις είναι ένας αυξανόμενος βαθμός διαφοροποίησης μεταξύ συγκεκριμένων συνοικιών της πόλης ως αποτέλεσμα των μετασχηματισμών που υπέστη το οθωμανικό σύστημα ως σύνολο. Ένα βασικό χαρακτηριστικό αυτής της διαφοροποίησης είναι ο εντεινόμενος διαχωρισμός μεταξύ των συνοικιών κατοικίας και εργασίας, όπως φαίνεται στο Γράφημα 4. Κάποιες συνοικίες, όπως ο Γαλατάς και το Sirkeci βαθμιαία μετατοπίζονται σε σχεδόν αποκλειστικά επαγγελματικές λειτουργίες, ενώ άλλες, όπως το Nişantaş εξειδικεύονται αντίθετα σε χρήσεις κατοικίας³³. Χαρακτηριστικό επίσης των συνεπειών του εκδυτικισμού και του εκσυγχρονισμού είναι η ανάπτυξη διαφόρων οικονομικών κέντρων, που δίνουν στην οθωμανική πρωτεύουσα έναν πολυ-πυρηνικό χαρακτήρα. Και ακόμα πιο εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι αυτό το φαινόμενο εμφανίζεται ως αποτέλεσμα σύνθεσης «πραγματικών» παραγόντων οικονομικής φύσης και συμβολικών παραγόντων ιδεολογικής/πολιτισμικής φύσης. Η σταδιακή μετατόπιση του οικονομικού κέντρου βάρους προς τον Γαλατά μαρτυρεί την άνοδο των οικονομικών λειτουργιών που αυτή η συνοικία εκπληρώνει στο επανακαθορισμένο οικονομικό πλαίσιο της περιόδου. Η διατήρηση όμως –αν και με μια αναλόφρευτη περιθωριοποίηση– της παλιάς εμπορικής καρδιάς της πόλης είναι μια διαδικασία που υποδηλώνει περισσότερα από ό,τι η ανάπτυξη απλώς ενός νέου συστήματος· αποτελεί παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η οθωμανική κοινωνία υφίστατο την επώδυνη εμπειρία του εκδυτικισμού κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους του δέκατου ένατου αιώνα: μέσα δηλαδή από τη συνύπαρξη μιας ευημερούσας κοινότητας «εκσυγχρονιστών» –των νικητών– και μιας στάσιμης ή και παρακμάζουσας ομάδας «υπέρμαχων της παράδοσης» – των

ηττημένων. Η επιλογή μιας συγκεκριμένης συνοικίας για κατοίκηση δεν είναι πια αθώα, ούτε υπαγορεύεται από καθαρά κοινωνικο-οικονομικούς λόγους. Συχνά αποτελεί πολιτισμική και ιδεολογική δήλωση ένταξης σε μια από τις δύο πλευρές της διχοτομίας μεταξύ παράδοσης και νεωτε-

ρικότητας: ένα κονάκι (konak) στο Aksaray ή ένα διαμέρισμα στο Nişantaş, αν και μπορεί να ανταποκρίνονται σε παρόμοια κοινωνικο-οικονομική θέση, είναι φορτισμένα με διαφορετικό νόημα από πολιτισμική σκοπιά. Μια συστηματική αντιστοίχιση σε πίνακες των διευθύνσεων και των τομέων³⁴ (γραφήματα 5 έως 8) θα μας βοηθήσει να εικονογραφήσουμε πιο συγκεκριμένα κάποιες πλευρές της εντεινόμενης εξειδίκευσης στη χρήση του χώρου από τα μέλη αυτής της αστικής τάξης³⁴. Όσον αφορά την κατοικία, μπορεί κανείς αμέσως να διακρίνει μερικές βασικές διαφορές στη φυσιογνωμία κάποιων περιοχών της πόλης ως προς τον τομέα (Γράφημα 5). Έτσι, ενώ μπορεί κανείς να μιλήσει για περισσότερο ή λιγότερο ισορροπημένη κατανομή στην περίπτωση των περισσότερων περιοχών, μερικές αντίθετα δείχνουν μια αρκετά ανισοβαρή κατανομή. Αυτό ισχύει ιδίως για το Aksaray, όπου η κατοικία μοιάζει να είναι σχεδόν αποκλειστικά συνδεδεμένη με μια γραφειοκρατική θέση στο κράτος. Μια συγκρίσιμη αν και λιγότερο έντονα καταγεγραμμένη κατάσταση εμφανίζεται στις ακτές του Βόσπορου όπως και σε πιο περιφερειακές συνοικίες της πόλης («Άλλες»): αυτό που φαίνεται ότι αντιπροσωπεύεται εδώ είναι τα κονάκια (konaks) της παλιάς πόλης, οι παραθαλάσσιες κατοικίες (yalis) του Βόσπορου και τα πιο μετρομημένα σπίτια του Σκούταρι ή άλλων παραδοσιακών συνοικιών, σε αντίθεση με τα μοντέρνα σπίτια των νεότερων συνοικιών του Πέραν, του Nişantaş ή της Χαλκηδόνας, που τα μοιράζεται ένα διαφορετικό φάσμα ατόμων που ανήκουν κυρίως στους νέους τομείς της οικονομίας, κάτι που εικονογραφείται με τη σχετική υπερ-εκπροσώπηση των χρηματιστών και

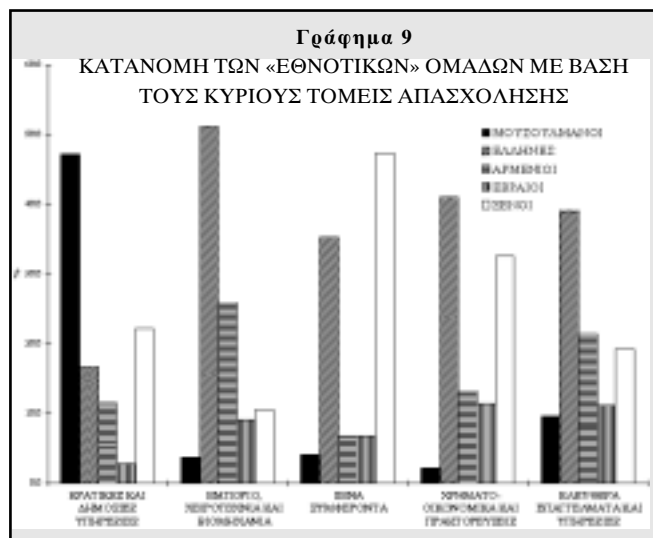
των μεσαζόντων στο Πέραν και στη Χαλκηδόνα. Η αντιστροφή της οπτικής γωνίας παρατήρησης του ίδιου φαινομένου (Γράφημα 6) οδηγεί σε αρκετά παρόμοιες παρατηρήσεις. Η κατανομή των διευθύνσεων κατοικίας μεταξύ των κύριων τομέων – με μια έννοια οι προτιμήσεις κατοικίας των μελών του κάθε τομέα – δείχνει, σε ένα γενικό επίπεδο, τη συντριπτική υπεροχή μιας μόνο συνοικίας – του Πέραν – επί όλων των άλλων. Αλλά αυτή η επιλογή είναι πολύ λιγότερο κυρίαρχη όταν πρόκειται για τους υπαλλήλους του κράτους³⁵: οι προτιμήσεις τους κατανέμονται πολύ πιο ομαλά σε όλη την πόλη, πιστοποιώντας την πιο παραδοσιακή και εδραιωμένη φύση αυτού του τομέα, σε αντίθεση με τους «νέους» τομείς των οποίων τα μέλη τείνουν να συγκεντρώνονται στις «μοντέρνες» συνοικίες της πόλης. Όταν οι επαγγελματικές διευθύνσεις εξεταστούν με την ίδια λογική έρχεται κανείς αντιμέτωπος με μια ακόμα σαφέστερη εικόνα της σχέσης μεταξύ τομέων και αστικού χώρου (Γραφήματα 7 και 8). Για προφανείς λόγους, η συσχέτιση είναι εδώ πολύ υψηλότερη, και ως αποτέλεσμα οι διαφορές μεταξύ συνοικιών όσον αφορά τις τάσεις εγκατάστασης των το-

μέων γίνονται πολύ πιο εύκολα αντιληπτές. Είναι εμφανής, έτσι, η τάση να κυριαρχείται η επαγγελματική διάρθρωση κάποιων συνοικιών από έναν τομέα περισσότερο από όλους τους άλλους: ο Γαλατάς είναι ο κύριος χώρος των χρηματοοικονομικών δραστηριοτήτων, ενώ ο Βόσπορος, με τα αυτοκρατορικά του ανάκτορα και τις κτήσεις τους, είναι σχεδόν αποκλειστικά αφιερωμένος στον κρατικό τομέα. Άλλες περιοχές παρουσιάζουν μια λιγότερο παραμορφωμένη φυσιογνωμία, όπως το Aksaray ή το Πέραν, όπου οι επαγγελματικές διευθύνσεις συγγλίνουν προς δύο κύριους πόλους, τους τομείς του κράτους και του εμπορίου³⁶. Χαρακτηριστικά, το Sirkeci έχει μια φυσιογνωμία που ανταποκρίνεται στην ενδιάμεση θέση του στην πόλη, συνδυάζοντας την παρουσία των κρατικών και εμπορικών δραστηριοτήτων, ως μέρος του παραδοσιακού κέντρου, με χρηματοοικονομικές δραστηριότητες συνδεδεμένες με τη δύση, ως επέκταση του μοντέρνου κέντρου του Γαλατά. Αφήνοντας κατά μέρος τη διαμόρφωση της κάθε περιοχής, και εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι τομείς τείνουν να χρησιμοποιούν τον αστικό χώρο (Γράφημα 8), ανακαλύπτει

κανείς αμέσως ότι όσο πιο μοντέρνος είναι ο τομέας, τόσο μεγαλύτερη είναι η τάση του να συγκεντρώνεται σε μια μόνο περιοχή. Έτσι, ενώ ο κρατικός τομέας είναι τοπογραφικά ο πιο διεσπαρμένος και διάχυτος απ' όλους, οι νεοαναπτυσσόμενοι τομείς των χρηματοοικονομικών και των ξένων συμφερόντων δείχνουν τον μεγαλύτερο βαθμό συγκέντρωσης στον χώρο, στον Γαλατά. Το εμπόριο και τα ελεύθερα επαγγέλματα, το πρώτο χαρακτηριζόμενο από την παραδοσιακή (τουλάχιστον εν μέρει) φύση του και τα δεύτερα από την αναγκαιότητα να εξυπηρετούν τις ανάγκες ενός μεγάλου τμήματος του πληθυσμού, δείχνουν ένα μεγαλύτερο επίπεδο διάχυσης, πολύ πιο κοντά, στην πραγματικότητα, στον μέσο όρο της κατανομής των διευθύνσεων μέσα στο δείγμα. Τα συμπεράσματα της ανάλυσης που πραγματοποιήσαμε ως τώρα είναι από όλες τις απόψεις «κανονικά» και θα μπορούσαν να ισχύουν για κάθε πόλη, πρακτικά, του τέλους του δέκατου ένατου ή των αρχών του εικοστού αιώνα. Τα φαινόμενα που περιγράψαμε – η αυξανόμενη διάδοση του επαγγελματισμού σε συγκεκριμένες μερίδες του πληθυσμού, η σταδιακή ανάπτυξη ενός χρηματοοικονομικού τομέα υπηρεσιών, ο αντίστοιχος μετασχηματισμός του αστικού χώρου με την ανάδυσση της διαφοροποίησης στον χώρο μεταξύ χρήσεων κατοικίας και εργασίας ή μεταξύ των κύριων τομέων – είναι όλα χαρακτηριστικά των κύριων μετασχηματισμών που υπέστησαν τα περισσότερα αστικά κέντρα υπό την επίδραση του αναδυόμενου παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα. Ωστόσο, στα συμφοραζόμενα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ειδικότερα της πρωτεύουσάς της, υπάρχει ένας επιπρόσθετος και μείζων παράγοντας που δεν πρέπει να μείνει έξω από την ανάλυσή μας: αυτός της εθνοτικής ή/και θρησκευτικής προέλευσης των ατόμων, ένας παράγοντας του οποίου τη σημασία αναφέραμε ήδη όταν αναλύαμε τη γενική διάρθρωση του δείγματος. Η σημασία αυτής της μεταβλητής συνδέεται άμεσα με την ανομοιογένεια του πληθυσμού της πόλης και με το γεγονός ότι αυτή η δημογραφική ανομοιογένεια έχει άμεσες επιπτώσεις στη γενική κοινωνική και οικονομική διάρθρωση του δείγματος. Ο ισχυρισμός μας, επομένως, είναι ότι η «εθνοτική» ταυτότητα των ατόμων λίγο πολύ σχετίζεται με την κοινωνική και οικονομική τους θέση στην κοινωνία ή, με άλλα λόγια, ότι μεταβλητές όπως ο τομέας απασχόλησης, ο τύπος της δραστηριότητας, η χρήση του αστικού χώρου για κατοικία ή για εργασία, επιδεικνύουν σημαντικές παραλλαγές ανάλογα με εθνικά, εθνοτικά ή θρησκευτικά κριτήρια. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει πως θεωρούμε ότι η τεμαχισμένη φύση της παραδοσιακής οθωμανικής κοινωνίας – όπου η κοινωνική θέση ήταν σε μεγάλο βαθμό συνδεδεμένη με τη θρησκευτική ταυτότητα³⁷ – διατηρήθηκε τουλάχιστον εν μέρει μέσα από τη διαδικασία του εκδυτικισμού, και ότι ο τρόπος με τον οποίο κάθε ομάδα εκτέθηκε στον «εκσυγχρονισμό» και «επιβίβαστηκε» σ' αυτόν θα ποικίλλει ανάλογα

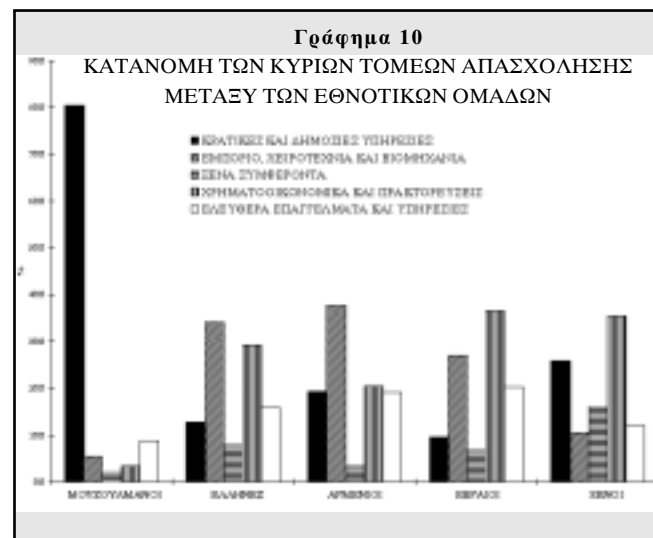
με την παραδοσιακή της ταυτότητα³⁸. Απ' αυτή την οπτική γωνία, το δείγμα μας παρουσιάζει τρεις κύριες κατηγορίες με ένα σχετικά υψηλό βαθμό διαφοροποίησης: Μουσουλμάνους, μη-Μουσουλμάνους και ξένους. Στο εσωτερικό της κατηγορίας των μη-Μουσουλμάνων, οι τρεις υποκατηγορίες των Ελλήνων, των Αρμενίων και των Εβραίων παρουσιάζουν ένα χαμηλότερο βαθμό διαφοροποίησης πάντως, μια πιο κοντινή ματιά σ' αυτές τις ομάδες συχνά μας επιτρέπει να ανακαλύπτουμε ενδείξεις κάποιων ενδιαφερουσών παραλλαγών στις επιλογές και συμπεριφορές αυτών των τριών κύριων κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας. Όπως παρατηρήσαμε στην αρχή της ανάλυσής μας, το δείγμα της αστικής τάξης που μελετάμε είναι αλλοιωμένο σε όλη του την έκταση από την άποψη των εθνικών/εθνοτικών/θρησκευτικών κριτηρίων. Η υπο-εκπροσώπηση των Μουσουλμάνων και η υπερ-εκπροσώπηση –σε διάφορους βαθμούς– των μη-Μουσουλμάνων και των ξένων ήδη υποδεικνύει τις πολύ βασικές διαφορές της οικονομικής και κοινωνικής «παρουσίας» ή βαρύτητας στη νέα διάρθρωση της εξουσίας της εποχής. Σε ένα επίπεδο πιο ποιοτικής ανάλυσης, αυτές οι διαφορές αντανακλώνται επίσης στους οικονομικούς ρόλους που έπαιζε κάθε κοινότητα. Η ποσοστιαία εκπροσώπηση κάθε ομάδας στους κύριους τομείς (Γράφημα 9) μας δίνει αμέσως κάποιες βασικές ενδείξεις για τις σημαντικότερες διαφορές μέσα στο δείγμα. Ο τομέας του κράτους και των δημόσιων υπηρεσιών είναι αυτός με την εντυπωσιακότερη διάρθρωση, με μια συντριπτική πλειοψηφία Μουσουλμάνων, ακολουθούμενων από ένα αναπάντεχα υψηλό ποσοστό των ξένων³⁹. Έχουμε να κάνουμε λοιπόν με έναν τομέα που κυριαρχείται έντονα από την πολιτικά ισχυρή ομάδα των Μουσουλμάνων, κυριαρχία που βασίζεται σ' έναν αρκετά συστηματικό αποκλεισμό του μη-μουσουλμανικού στοιχείου, ενώ οι ξένης εθνικότητας έχουν ισχυρή παρουσία στον τομέα χάρη στην απασχόληση που προσφέρουν οι διπλωματικές αποστολές των κρατών τους. Ξαν να επρόκειτο για αποζημίωση για τον αποκλεισμό τους από την πολιτική ελίτ, οι μη-Μουσουλμάνοι εμφανίζονται να κυριαρχούν σε όλους τους άλλους τομείς. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τον τομέα του εμπορίου, της χειροτεχνίας και της βιομηχανίας, όπου ο ξένος ανταγωνισμός είναι πρακτικά αμελητέος, εικονογραφώντας κατά μία έννοια τη φυσική ικανότητα αυτού του παραδοσιακά εδραιωμένου και τοπικού τομέα για αντίσταση στην ξένη διείσδυση και εγκατάσταση. Δεν είναι όμως αυτή η περίπτωση των πολύ πιο κινητών και πολύ πιο εξαρτημένων από τη δύση τομέων των ξένων συμφερόντων και, έως ένα βαθμό, των χρηματοοικονομικών και πρακτορευσών, όπου οι ξένοι είναι ικανοί να αποσπάσουν ένα μείζον μερίδιο και έτσι να κυριαρχήσουν ή τουλάχιστον να αποτελέσουν μια σοβαρή πρόκληση για την τοπική αγορά. Μεταξύ των μη-Μουσουλμάνων, κάποιες περιθωριακές διαφορές στην αντι-

προσώπηση φαίνεται ότι δείχνουν ποικίλους βαθμούς ισχύος σε συγκεκριμένους τομείς⁴⁰: παρόλο που σε απόλυτους όρους –και για τον προφανή λόγο της αριθμητικής υπεροχής τους στο δείγμα– οι Έλληνες εμφανίζονται να κυριαρχούν πρακτικά σε όλους τους εναπομείναντες τομείς, σε σχετικούς όρους παρατηρούμε μια ισχυρότερη ελληνική και αρμενική παρουσία στον τομέα του εμπορίου, και μια ελαφρά υπεροχή των Ελλήνων και των Εβραίων στα χρηματοοικονομικά/πρακτορεύσεις και στον τομέα ξένων συμφερόντων. Δεν μας εκπλήσσει το ότι ο τομέας των ελευθέρων επαγγελματιών και υπηρεσιών μοιάζει να είναι ο πιο ισορροπημένος από την άποψη της αντιπροσώπησης των κοινοτήτων: πέρα από μια αξιοσημείωτη υπο-εκπροσώπηση των Μουσουλμάνων, οι περισσότερες κοινότητες αντιπροσωπεύονται σε επίπεδα αρκετά συγκρίσιμα με το συνολικό τους

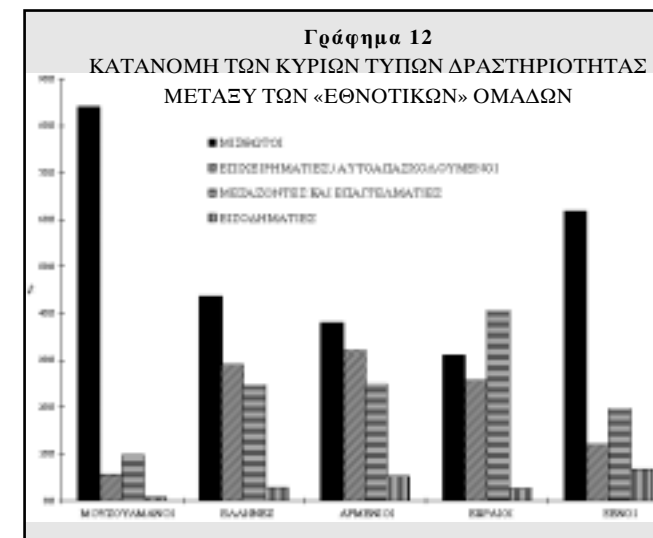
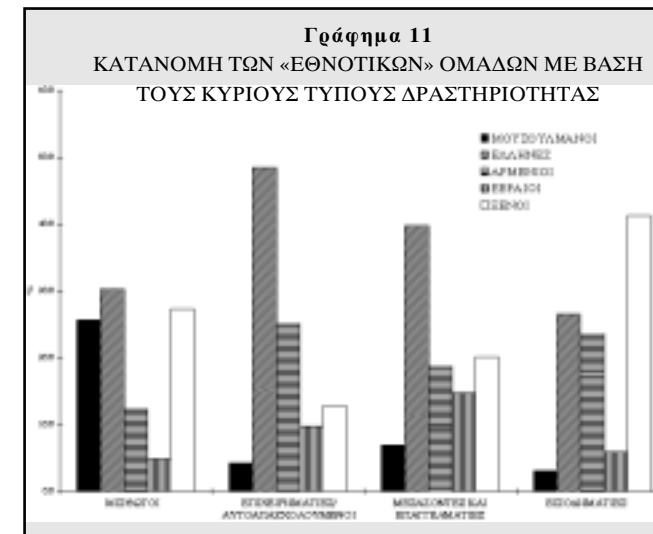

βάρος στο δείγμα. Η εξήγηση γι' αυτό το φαινόμενο πιθανότατα βρίσκεται στο γεγονός ότι τα ελεύθερα επαγγέλματα, αν και αναπόσπαστο κομμάτι της διαδικασίας του εκδυτικισμού, είναι πιο πιθανό να αναπαράγουν τη συνολική εθνοτική διάρθρωση⁴¹. Βασισμένο στα ίδια δεδομένα, αλλά ιδωμένα από διαφορετική οπτική γωνία, το Γράφημα 10 μας επιτρέπει να διακρίνουμε συγκεκριμένες προτιμήσεις ή τάσεις εξειδίκευσης/συγκέντρωσης κάθε κοινότητας που μελετάμε, ξεκαθαρίζοντας έτσι κάποιες από τις υποθέσεις που συναγάγαμε από το προηγούμενο γράφημα. Η σχεδόν αποκλειστική συγκέντρωση των Μουσουλμάνων σε απασχολήσεις του κρατικού τομέα και η ολική παραμέληση των άλλων τομέων από αυτούς είναι μάλλον το πιο εντυπωσιακό στοιχείο του γραφήματος. Οι τρεις μη-μουσουλμανικές ομάδες παρουσιάζουν ένα σχεδόν ταυτόσημο προφίλ απασχόλησης, με την υπεροχή του εμπορίου, των χρηματοοικονομικών και των ελευθέρων επαγγελματιών. Ωστόσο, ελαφρές διαφορές στο εσωτερικό αυτής της κοινής φυσιολογίας αποτελούν νύξεις για κάπως

διαφορετικούς υπο-τύπους. Έτσι, οι Εβραίοι εμφανίζονται να ευνοούν τα χρηματοοικονομικά και τις πρακτορεύσεις αντί του εμπορίου, κάτι που θα μπορούσε να συνδεθεί με μια πιο «μοντέρνα και στραμμένη προς τη δύση» συμπεριφορά αν το εμπόριο θεωρηθεί ως σχετικά πιο «ξεπερασμένος» και πιο τοπικός τομέας στην οικονομική διάρθρωση της εποχής. Οι Αρμένιοι αντίθετα εμφανίζονται να εκπροσωπούν την πιο «συντηρητική» πτέρυγα της μη-μουσουλμανικής κοινότητας, με υψηλότερο βαθμό ανάμιξης στο κράτος και στο εμπόριο και σημαντικά χαμηλότερη συμμετοχή στον τομέα ξένων συμφερόντων ή στα χρηματοοικονομικά και τις πρακτορεύσεις. Τέλος, οι Ξένοι παρουσιάζουν μια εντελώς διαφορετική φυσιολογία, με υψηλό βαθμό συγκέντρωσης στην κρατική δραστηριότητα (του κράτους τους) και στους έντονα προσανατολισμένους στη δύση τομείς των χρηματοοικονομικών

και των ξένων συμφερόντων, και μένοντας μακριά από τους τοπικούς τομείς της χειροτεχνίας και, μέχρι ενός σημείου, των ελευθέρων επαγγελματιών. Αυτό που τους χαρακτηρίζει, επομένως, είναι ένας υψηλός βαθμός κινητικότητας που μεταφράζεται σε μείωση των «φυσικών» δεσμών με την τοπική οικονομία. Δεν θα έπρεπε να εκπλαγούμε απ' το ότι μια παρόμοια εικόνα αναδύεται από την ανάλυση της σχέσης μεταξύ της εθνοτικής ομάδας και των τύπων απασχόλησης. Επισημάναμε ήδη σε ποιο βαθμό το δείγμα κυριαρχείται από μισθωτούς διαφόρων ειδών – υπάλληλους, γραφειοκράτες, αξιωματικούς, υψηλόβαθμους υπάλληλους ή διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων· η κατανομή τους μεταξύ των εθνοτικών ομάδων, ωστόσο, πολύ απέχει από το είναι ομοιογενής, και κάποιες κοινότητες επιδεικνύουν αξιοσημείωτες παραλλαγές στη σχετική κατανομή των μισθωτών σε σύγκριση με τους επιχειρηματίες, τους μεσάζοντες ή τους εισοδηματίες (γραφήματα 11 και 12). Η ανάλυση αυτών των δύο γραφημάτων θα μας επιτρέψει να

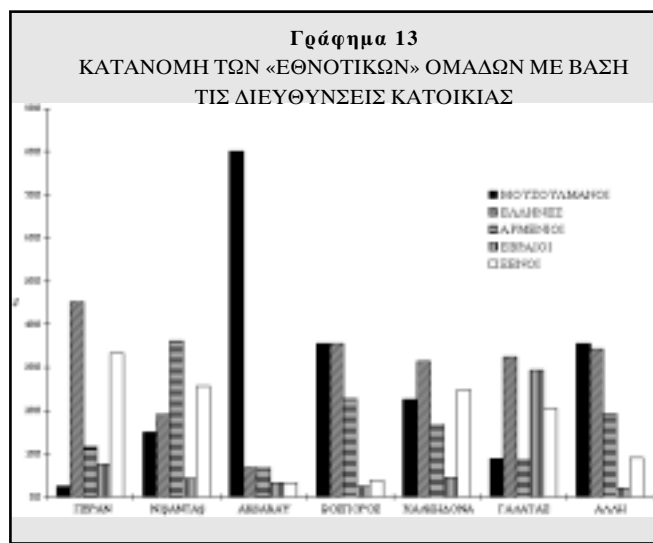
κάνουμε κάποιες γενικές παρατηρήσεις. Τους μισθωτούς βρίσκει κανείς σε αξιόλογα ποσοστά και στις πέντε κοινότητες⁴²· όμως οι Μουσουλμάνοι και μαζί κι οι Ξένοι μπορούν να επισημανθούν ως οι δύο ομάδες στις οποίες το ποσοστό αποκτά εξαιρετικές διαστάσεις. Στην περίπτωση των Μουσουλμάνων, αυτή η κατάσταση αναλογεί σε μια αντιστοιχία σχεδόν ένα προς ένα μεταξύ μισθωτών και γραφειοκρατών· όσο για τους Ξένους, περισσότεροι από τους μισούς αποτελούνται από μισθωτούς υπαλλήλους στον χρηματοοικονομικό τομέα και σε θεσμούς ελέγχου των οθωμανικών δημοσίων οικονομικών ελεγχόμενους από Ξένους. Οι μη-μουσουλμανικές κοινότητες, αντίθετα, χαρακτηρίζονται από τους σημαντικούς αριθμούς των αυτοαπασχολούμενων, ανεξάρτητων μεσαζόντων και επαγγελματιών, παρόλο που η μισθωτή σχέση παραμένει ο κύριος τύπος δραστηριότητας μεταξύ των κοινοτήτων των Ελλήνων και των Αρμενίων. Το ότι αυτοί οι δύο τύποι κυριαρχούνται αριθμητικά από τους Έλληνες είναι εντελώς φυσιολογικό, με δεδομένη την υπεροχή τους στο δείγμα ως σύνολο. Ωστόσο, είναι ενδιαφέρον να σημειώσου-

με ότι η παρουσία των μη-Μουσουλμάνων είναι υψηλότερη στην περίπτωση της αυτοαπασχόλησης παρά στη σχετικά πιο εξειδικευμένη ομάδα των μεσαζόντων και επαγγελματιών, όπου ο ανταγωνισμός των ξένων –και σ' ένα μικρό βαθμό και των Μουσουλμάνων– μειώνει την αποτελεσματικότητα του ελέγχου που ασκούν οι μη-Μουσουλμάνοι⁴³. Στο εσωτερικό του μη-μουσουλμανικού πληθυσμού, ελαφρές διαφορές μοιάζουν να επιβεβαιώνουν μερικές από τις παραλλαγές που αναφέραμε προηγουμένως. Η εβραϊκή κοινότητα επιδεικνύει μια σχετικά πιο «μοντέρνα» συμπεριφορά, με ισχυρότερη ροπή προς τον ρόλο του μεσάζοντα, σε αντίθεση με την πιο παραδοσιακή εμφάνιση της ομάδας των Αρμενίων, των οποίων οι προτιμήσεις φαίνεται ότι στρέφονται πιο πολύ προς την αυτοαπασχόληση⁴⁴. Ο μικρός αριθμός των ατόμων που αυτοχαρακτηρίζονται ως «εισοδηματίες» κάνει παρακινδυνευμένη την απόπειρα ανάλυσης αυτής της ομάδας. Το γεγονός ότι ο ίδιος ο όρος είναι σε μεγάλο βαθμό «εισαγμένος» από τη δύση θα μπορούσε να εξηγήσει έναν πολιτιστικό παράγοντα αλλοίωσης της κατανομής της χρήσης του, και να μας οδηγήσει στην παρατηρημένη κυριαρχία των ξένων σε αυτή την κατηγορία: εύκολα μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι πολλοί ντόπιοι που εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία δεν θα χρησιμοποιούσαν τον όρο, και μόνο λόγω της απουσίας του από το λεξιλόγιό τους και από τις (αποδεκτές) κοινωνικές κατηγορίες του πολιτιστικού τους περιβάλλοντος. Οι σχετικά υψηλοί βαθμοί συσχέτισης που συναντήσαμε μεταξύ της «εθνοτικής» ταυτότητας και των χαρακτηριστικών των ατόμων ως προς τον τομέα και την απασχόληση, συνδυασμένοι με τις δικές μας προηγούμενες παρατηρήσεις περί της αυξανόμενης διαφοροποίησης στις χρήσεις του χώρου κατοικίας και εργασίας στην πόλη, μας οδηγούν ευλόγως να ερευνήσουμε τις πιθανές διαστάσεις ενός «εθνοτικά» καθορισμένου αστικού χώρου. Το επιχείρημα των εθνοτικών καθορισμών του χώρου και του συνεπαγόμενου κομματιασματος της πόλης με βάση τις κοινότητες έχει για καιρό χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει την οθωμανική πόλη γενικά και την Κωνσταντινούπολη ειδικότερα. Μέσα απ' αυτή την οπτική, ο *μαχαλάς* (*mahalle*) θεωρήθηκε συχνά ως το βασικό συστατικό στοιχείο της αστικής τοπογραφίας και ζωής, και ως τέτοιος έγινε γενικά αντιληπτός ως μια μονάδα οριζόμενης ουσιαστικά με βάση τη θρησκευτική ομοιογένεια και το κλείσιμο των κοινοτήτων στον εαυτό τους. Παρότι το μοντέλο αυτό έχει υπερβολικά συχνά οδηγήσει σε γενικεύσεις που έφταναν στην ακρότητα να αγνοούν ή να περιφρονούν τις κοινωνικο-οικονομικές μορφές διαφοροποίησης ανάμεσα στις συνοικίες της πόλης, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η διάρθρωση της παραδοσιακής οθωμανικής πόλης εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από συγκεκριμένες μορφές διαχωρισμού και κατάταξης σε διαμερίσματα βασισμένες σε εθνοτικά, θρησκευτικά ή περιφερειακά κριτήρια. Με αυτή την έννοια, το ενδιαφέρον μας για τη συσχέτιση με-

ταξύ «εθνότητας» και αστικού χώρου μπορεί να φαίνεται ότι υπονοεί την αποδοχή του μοντέλου αυτού, και ακόμα και τη μεταφορά του σε μια περίοδο της οθωμανικής ιστορίας κατά την οποία θα περιέμενε κανείς πολλά από αυτά τα «παραδοσιακά» κριτήρια διαφοροποίησης στον χώρο να εξαφανιστούν και να αποσυντεθούν υπό την επίδραση ριζικών οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών. Στην πραγματικότητα, αυτό που αναζητάμε είναι κάτι εντελώς διαφορετικό, τόσο όσον αφορά τις μονάδες που εμπλέκονται στην ανάλυση όσο και την ίδια την προβληματική. Πρώτα απ' όλα η ανάλυσή μας έχει να κάνει όχι με τον μαχαλά (*mahalle*), την παραδοσιακή αυτή μονάδα «αυτάρκειας» και ομοιογένειας, αλλά με μεγαλύτερες συνοικίες ή περιοχές πολύ πιο κοντά στα δημοτικά διαμερίσματα που καθιερώθηκαν κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του δέκατου ένατου αιώνα και μετά απ' αυτόν. Παρόλο που θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι σε κάποιες παραδοσιακές περιοχές της πόλης, παλιότερες οροθετήσεις και καθορισμοί του χώρου επιβίωσαν στον εικοστό αιώνα και ως τέτοιες διατήρησαν τις περισσότερες δυναμικές και ισορροπίες της παλιάς εποχής, είναι προφανές ότι το μεγαλύτερο μέρος της πόλης –και ειδικά εκείνες οι περιοχές που καλύπτονται από το δείγμα– επηρεάστηκε σοβαρά από τους μετασχηματισμούς του δεύτερου μισού του δέκατου ένατου αιώνα. Η διάθροση του χώρου της πόλης που προέκυψε –αυτή που το δείγμα μας φαίνεται ότι αντανάκλα– συνδέεται επομένως στενά με κριτήρια και μεταβλητές που σχετίζονται με τη νέα συγκυρία της εποχής: λειτουργική διαφοροποίηση με βάση την αναπτυσσόμενη διχοτομία που επισημάναμε μεταξύ χώρου κατοικίας και εργασίας, ή ανάλογα με τους κύριους τομείς της οικονομίας και, τέλος, συμβολική διαφοροποίηση μεταξύ «παραδοσιακών» και «μοντέρνων» συνοικιών της πόλης. Είναι μόνο μέσα σε αυτό το πλαίσιο που η ανάλυσή μας για τη σχέση μεταξύ εθνότητας και αστικού χώρου μπορεί να έχει κάποια σημασία. Μια σημασία που, στις περισσότερες περιπτώσεις, θα υπερβεί την έννοια της παραδοσιακής διάρθρω-

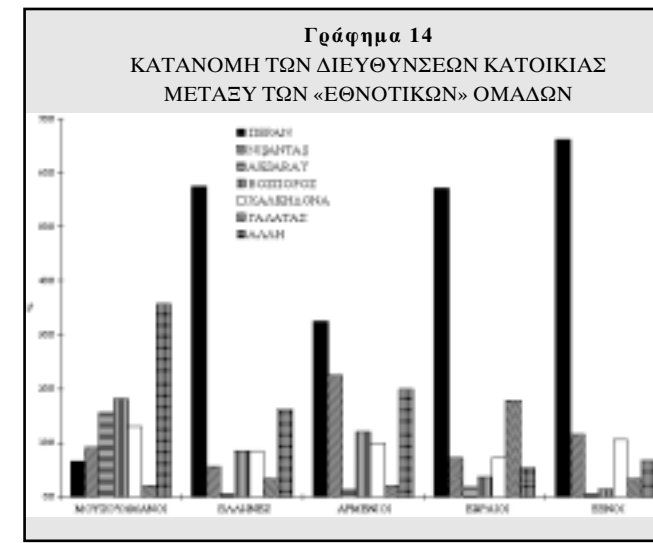
σης του χώρου και θα μας επιτρέψει να αποτιμήσουμε τις ομάδες και τα άτομά μας, με κριτήρια τις λειτουργικές επιλογές τους, το επίπεδο νεωτερικότητας και τον βαθμό ενσωμάτωσης στη νέα παγκόσμια τάξη στην οποία ανήκουν.

Το Γράφημα 13 θα μας παράσχει ένα σημείο εκκίνησης για τη συζήτησή μας. Η κατανομή των διευθύνσεων κατοικίας στις μεζόνες περιοχές της πόλης υποδεικνύει τέσσερις κύριους τύπους περιοχών όσον αφορά την «εθνοτική» τους διάρθρωση, σχηματίζοντας ένα είδος συνεχούς, παράλληλου με τις σταδιακές αλλαγές στην Οθωμανική κοινωνία. Ο πρώτος, ο πιο παραδοσιακός –ένα είδος υπενθύμισης του κλασσικού μαχαλά (*mahalle*)– βασίζεται στην υπεροχή μιας μόνο κοινότητας, μέχρι τον αποκλεισμό πρακτικά όλων των άλλων ομάδων, όπως στην περίπτωση του Aksaray και την ισχυρή πλειοψηφία του 80% για τους Μουσουλμάνους. Ο δεύτερος, παλαιότερος και κάπως παραδοσιακός, συνδυάζει την παρουσία όλων των τοπικών κοινοτήτων, Μουσουλμάνων και μη-Μουσουλμάνων μαζί, αλλά σχεδόν συστηματικά δεν περιλαμβάνει ξένους. Θα έπαινε κανείς να δει εδώ ένα είδος ενδιάμεσης φάσης στην ανάπτυξη της πόλης –παραδοσιακή ως προς τον τοπικισμό της και μοντέρνα λόγω του γεγονότος ότι βασίζεται μάλλον στην κοινωνικο-οικονομική διαστρωμάτωση παρά στην εθνοτική/θρησκευτική διαφοροποίηση. Ο Βόσπορος, με την τοπική του ελίτ Μουσουλμάνων γραφειοκρατών και πλούσιων μη-Μουσουλμάνων, είναι χαρακτηριστικός αυτής της κατηγορίας⁴⁵. Ο τρίτος, που μπορούμε να τον χαρακτηρίσουμε ως «δυτικό/εκδυτισμένο», χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη μιας πλειοψηφίας μη-Μουσουλμάνων με την ευρωπαϊκή κοινότητα. Το Πέραν και ο Γαλατάς εμπύπτουν σε αυτή την κατηγορία, με σαφή υπεροχή των μη-Μουσουλμάνων –Έλληνες στην περίπτωση του πρώτου και Έλληνες με Εβραίους στον δεύτερο–, συνδυασμένη με ισχυρή παρουσία των ξένων⁴⁶. Τέτοιες περιοχές είναι η πιο χαρακτηριστική έκφραση του αστικού (*urban*) εκδυτισμού στην αρχική του φάση, με την υπονοούμενη αναφορά σε μια διχοτομία μεταξύ Μουσουλμάνων «υπέρμαχων της παράδοσης» και μη-Μουσουλμάνων «θιαστών του εκδυτισμού». Λιγότερο φορτισμένος με συμβολισμούς αποκλεισμού, και με αυτή την έννοια πιο μοντέρνος, ο τέταρτος και τελευταίος τύπος αποτελείται από τις πιο πρόσφατα ανεπτυγμένες και πολύ πιο κοσμοπολίτικες συνοικίες του Νιζάντας και της Χαλκηδόνας, όπου αντιπροσωπεύονται όλες οι κοινότητες με έναν πολύ πιο ισορροπημένο τρόπο⁴⁷. Αυτές οι συνοικίες σχηματίζουν τα πιο πρόσφατα –και γι' αυτό τον λόγο περιφερειακά– προκεχωρημένα φυλάκια κατοικίας της μεσαίας τάξης της Κωνσταντινούπολης: οι μη-Μουσουλμάνοι και οι ξένοι που τράπηκαν σε φυγή από τη συμφορήση του Πέραν, αλλά και Μουσουλμάνοι αστοί –συμπεριλαμβανοντας υψηλόβαθμους γραφειοκράτες– για τους οποίους η εγκατάστασή σε αυτές τις συνοικίες προσφέρει τις θετικές μορφές και

τα μηνύματα της νεωτερικότητας χωρίς τις αρνητικές συνδηλώσεις του Γαλατά και του Πέραν. Το δείγμα μας, με μια έννοια, δείχνει ήδη προς την κατεύθυνση αυτών που θα γίνουν στο μέλλον οι γραμμές ανάπτυξης των μοντέρνων συνοικιών της πόλης: βόρεια, πέρα από το Taksim, προς το Şişli και ανατολικά, στην άλλη όχθη του Βόσπορου, ακολουθώντας τον άξονα που προέρχεται από τη Χαλκηδόνα και το Haydarpaşa.

Κοιτάζοντας τα ίδια δεδομένα από τη σκοπιά των «εθνοτικών» επιλογών χώρου κατοικίας (Γράφημα 14), βρίσκει κανείς αρκετά διακριτές «φυσιογνωμίες κατοίκησης» για κάθε ομάδα που εξετάζουμε. Οι επιλογές των Μουσουλμάνων κατευθύνονται κυρίως προς τις «άλλες» συνοικίες, μια σύνθεση παραδοσιακών (Σκούταρι) και μονο-κοινοτικών (ασιατικές ακτές του Βόσπορου, Egenköy) γειτονιών στην περιφέρεια της πόλης, ενώ οι δύο κυριότερες προτιμήσεις τους πέρα από τις «Άλλες» (Aksaray και ευρωπαϊκές ακτές του Βόσπορου) ανταποκρίνονται επίσης στα ίδια είδη επιλογών. Το Πέραν και ο Γαλατάς, όπως επισημάναμε πριν, λίγο πολύ αποφεύγονται συστηματικά, με τις «φιλοδυτικές» προτιμήσεις να εκφράζονται με την επιλογή του Νιζάντας και ιδίως της Χαλκηδόνας⁴⁸. Οι Έλληνες, οι Εβραίοι και οι ξένοι, από την άλλη, έχουν πολύ παρόμοια είδη συμπεριφοράς, σχεδόν διαμετρικά αντίθετα από των Μουσουλμάνων. Το Πέραν γι' αυτούς είναι μια συνοικία κατοικίας πρακτικά αναπόφευκτη, ένας συνδυασμός αναγκαιότητας και φιλοδοξιών, ένα σύμβολο της κοινωνικής τους θέσης σε μια πόλη όπου κυριαρχούν οικονομικά. Διαφορές ανάμεσά τους εμφανίζονται μόνο στο επίπεδο των δευτερευουσών επιλογών, όπως στην περίπτωση του σχετικά υψηλότερου ποσοστού Ελλήνων που κατοικούν σε περιφερειακές συνοικίες («Άλλες») και στις όχθες του Βόσπορου, κάτι που προδίδει τα υπολείμματα προτιμήσεων υπαγορευμένων από την τοπική παράδοση. Μεταξύ των μη-Μουσουλμάνων, η φυσιογνωμία της εβραϊκής κοινότητας πλησιάζει περισσότερο σε αυτή των Ευρω-

παίων, με την καταγεγραμμένη απουσία τους από παραδοσιακές περιοχές κατοικίας το μόνο σημείο που τους διαφοροποιεί είναι η ισχυρή παρουσία τους στον Γαλατά, εδώ και καιρό εγκαταλειμμένο από τις άλλες «δυτικές» κοινότητες, η οποία μαρτυρεί τη διαδικασία εν τω γίνεσθαι της τοπογραφικής προώθησής τους κατά μήκος της κοινωνικής κλίμακας, διαδικασία που τους έφερε από τον Κεράτιο Κόλπο στον Γαλατά κι από κει στο Πέραν⁴⁹. Όσο για την αρμενική κοινότητα, επιβεβαιώνοντας κατά κάποιο τρόπο τις προηγούμενες παρατηρήσεις μας για τη σχετικά πιο παραδοσιακή της στάση σε σχέση με την επαγγελματική της φυσιογνωμία, οι επιλογές της ως προς την κατοικία τοποθετούνται κάπου μεταξύ των επιλογών των Μουσουλμάνων και των Ευρωπαίων, συνδυάζοντας μια άτολμη προτίμηση για το Πέραν με μια σημαντική κλίση προς τον Βόσπορο και άλλες περιφερειακές περιοχές κατοικίας⁵⁰. Η έντονη τάση που δείχνει αυτή η κοινότητα για τα «νέα σύνορα» του Νιζάντας και της Χαλκηδόνας είναι ένα επιπλέον σημείο που μοιράζεται με τους Μουσουλμάνους, οδηγώντας μας να προτείνουμε δοκιμαστικά ότι αυτές οι συνοικίες μπορεί να έπαιξαν για όσους άρχισαν να μπουν στη διαδικασία του εκδυτισμού το ρόλο ενός οράματος (*ersatz*) ή τουλάχιστον την εναλλακτική λύση προς το ήδη κορεσμένο Πέραν.

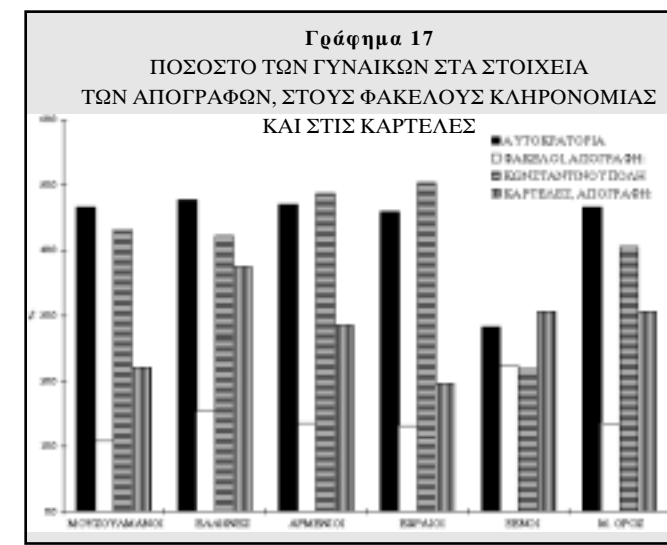
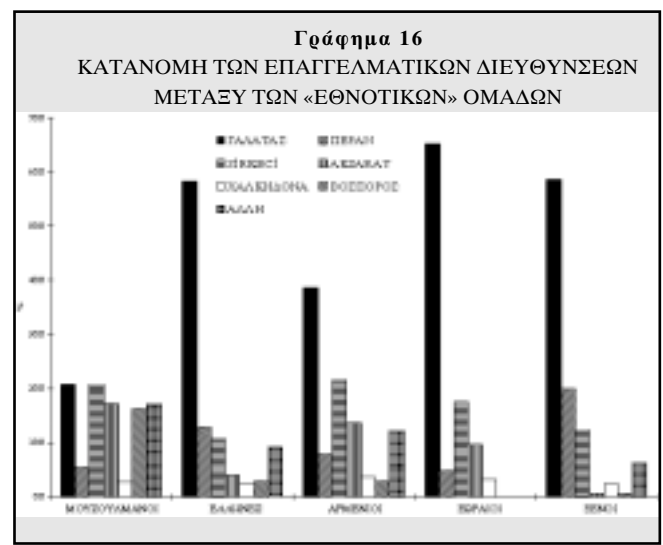
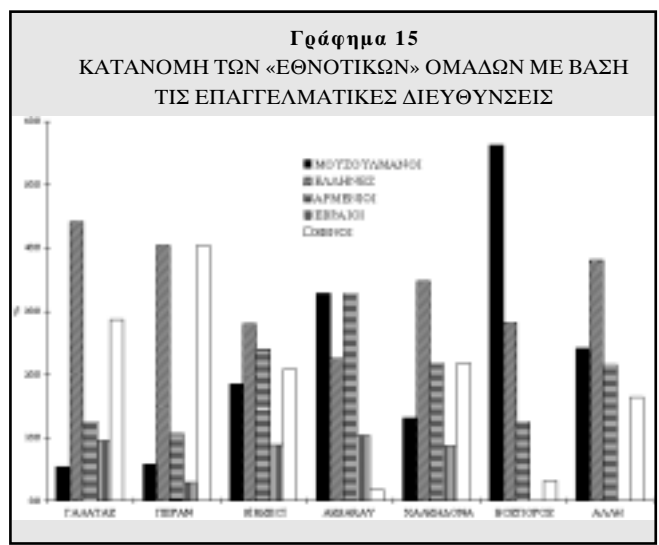
Η αντιστοίχιση σε πίνακες των επαγγελματικών διευθύνσεων και της «εθνικότητας» αποφέρει παρόμοια αποτελέσματα με τα ως τώρα ευρήματά μας (Γραφήματα 15 και 16), παρόλο που οι περισσότερες από τις διαφορές μεταξύ των συνοικιών ή μεταξύ των κοινοτήτων σαφώς ξεχωρίζουν λιγότερο. Αυτό δεν θα έπρεπε να μας εκπλήξει, αφού η τοποθεσία ενός γραφείου ή ενός μαγαζιού είναι ένας παράγοντας που τα άτομα αδυνατούν να ελέγξουν όσο τον χώρο κατοικίας, και παράγοντες όπως η συγκέντρωση κατά τομέα θα έχουν μεγαλύτερη επίδραση σ' αυτήν απ' ό,τι οι μορφές κοινοτικής σύγκλισης από μόνες τους. Είναι λοιπόν απόλυτα φυσιολογικό η σχέση μεταξύ κοινοτήτων και επαγγελματικού χώρου να αντανάκλα ένα είδος σύνθεσης των «εθνοτικών» επιλογών και των επιλογών ανάλογα με τον τομέα, οι οποίες ήδη σχετίζονται μεταξύ τους. Αν πρόκειται να διατηρήσουμε την κατηγοριοποίηση που χρησιμοποιήσαμε για να περιγράψουμε τις περιοχές κατοικίας, καμιά περιοχή δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται πραγματικά στον πρώτο τύπο, της συνοικίας που κατοικείται από μία κοινότητα. Μόνο ο Βόσπορος, με τη μουσουλμανική του πλειοψηφία (±55%), ταιριάζει σε ένα τέτοιο πρότυπο, αλλά ακόμα κι εκεί οι άλλες τοπικές κοινότητες (εκτός από τους Εβραίους) εκπροσωπούνται αρκετά (Έλληνες ±30%, Αρμένιοι ±13%) ώστε να μην θεωρούνται αποκλεισμένες από την περιοχή. Αυτό που ενισχύει την παρουσία των Μουσουλμάνων στην περιοχή δεν είναι μια μορφή αποκλειστικότητας, αλλά μάλλον η εξαιρετική βαρύτητα ενός και μόνο θεσμού, των Ανακτόρων⁵¹. Επομένως, θα τοποθετούσαμε αυτή την περιοχή μάλλον στη δεύτερη κατηγο-

ρία, των συνοικιών που κατοικούνται από τοπικούς επαγγελματίες και αποκλείουν τους ξένους, μαζί με το Aksaray. Η τρίτη κατηγορία, που περιλαμβάνει μη-Μουσουλμάνους και ξένους σε ένα δυτικό/εκδυτικισμένο περιβάλλον, εκπροσωπείται και πάλι από τον Γαλατά και το Πέραν, τις κατ' εξοχήν δυτικές συνοικίες. Στην τελευταία και πιο κοσμοπολίτικη κατηγορία, που περιέχει όλες τις ομάδες που εκπροσωπούνται στο δείγμα, μπορεί κανείς να βρει τις συνοικίες του Sirkeci και της Χαληδόνας. Στην περίπτωση της Χαληδόνας, οι λόγοι γι' αυτή την ισορροπημένη εθνοτική και εθνική κατανομή είναι πιθανότατα οι ίδιοι με αυτούς που επικαλεστήκαμε για να εξηγήσουμε την κοσμοπολίτικη κατοίκηση της. Όσον αφορά όμως το Sirkeci, η ερμηνεία της παρόμοιας δομής του δεν θα έπρεπε να αναζητηθεί στην πρόσφατη ανάπτυξη του ή στην περιφερειακή τοποθεσία του, αλλά μάλλον στο ότι αποτελεί ένα φυσικό σύνδεσμο μεταξύ των παραδοσιακών και των μοντέρνων κέντρων της οθωμανικής πρωτεύουσας. Ως προέκταση του Γαλατά στις χρηματοοικονομικές και εμπορικές λειτουργίες, είναι φυσιολογικό να προσελκύει μη-Μουσουλμάνους ή ακόμα και ξένους⁵², ενώ συνδέθηκε στενά με τις δραστηριότητες των Μουσουλμάνων αφενός λόγω της εγγύτητάς του στις παραδοσιακές εμπορικές περιοχές της Κλειστής Αγοράς και του Mahmud Paşa, αφετέρου λόγω της παρουσίας αρκετών κρατικών γραφείων. Περνώντας στην αποτίμηση των επιλογών κάθε κοινότητας σχετικά με τον επαγγελματικό χώρο (Γράφημα 16), δεν μπορούμε παρά να παρατηρήσουμε τις ομοιότητες με το Γράφημα 14. Οι Μουσουλμάνοι επιδεικνύουν γι' άλλη μια φορά τον μεγαλύτερο βαθμό διάχυσης ανά την πόλη, προτιμώντας παραδοσιακές περιοχές (Aksaray, Sirkeci, Βόσπορος ή «Άλλες») αντί των δυτικών συνοικιών του Γαλατά και του Πέραν. Αξίζει πάντως να παρατηρήσουμε ότι το ποσοστό των Μουσουλμάνων που δουλεύουν στον Γαλατά είναι πολύ υψηλότερο από αυτό των Μουσουλμάνων που κατοικούν στο Πέραν, μια σαφής ένδειξη του γεγονότος ότι ο επαγγελματι-

κός χώρος επιβάλλεται πολύ πιο εύκολα στα άτομα απ' ό,τι επιλογή της κατοικίας⁵³. Ενώ παρουσιάζουν παρόμοιες φαινομενικές χαρακτηριστικές από την υπεροχή του Γαλατά έναντι όλων των άλλων συνοικιών, οι μη-Μουσουλμάνοι και οι ξένοι διαφέρουν, και πάλι, στο ότι οι πρώτοι μπορούν ακόμα να εντοπιστούν –αν και σε μηδαμινά ποσοστά– σε όλες πρακτικά τις συνοικίες της πόλης, ενώ οι τελευταίοι κατευθύνονται με συμπαγή τρόπο στον μοντέρνο πυρήνα της πόλης, αποτελούμενο από τον Γαλατά, το Πέραν και το Sirkeci. Ανάμεσα στους μη-Μουσουλμάνους, οι Αρμένιοι βρίσκονται σε μεγαλύτερα ποσοστά στις παραδοσιακές και περιφερειακές περιοχές της πόλης, ενώ δείχνουν μικρότερη προτίμηση στον Γαλατά απ' ό,τι οι Έλληνες και οι Εβραίοι. Για άλλη μια φορά μπαίνουμε στον πειρασμό να ερμηνεύσουμε αυτή την αξιοσημείωτη διαφοροποίηση ως σημάδι μεγαλύτερου βαθμού παραδοσιακότητας, ή μικρότερου βαθμού ενσωμάτωσης στο κυρίαρχο σύστημα της εποχής. Οι δύο μεταβλητές που απομένουν και θέλουμε να ενσωματώσουμε σ' αυτή την πραγμάτευση του δείγματος είναι το φύλο και ο χρόνος. Η ύπαρξη ενός σχετικά υψηλού αριθμού γυναικών στο δείγμα μάς οδηγεί στη σκέψη ότι θα ήταν ενδιαφέρον να συσχετίσουμε την παρουσία των γυναικών με κάποιες από τις μεταβλητές που εξετάσαμε ως τώρα. Αυτό που αμέσως έρχεται στο μυαλό είναι η δυνατότητα να αναλύσουμε την επαγγελματική φυσιολογία αυτών των γυναικών. Όμως δεν μας εκπλήττει το ότι, όπως ανακαλύπτει κανείς, για μια μεγάλη πλειοψηφία των γυναικών του δείγματος δεν αναγράφεται η απασχόληση στις καρτέλες τους, και συχνά προσδιορίζονται ως σύζυγοι, μητέρες ή κόρες. Καθώς γνωρίζουμε ότι ο χώρος που προοριζόταν για την απασχόληση του ατόμου συχνά αφηνόταν κενός, θα υποπτευόταν κανείς ότι αυτή η συντριπτική πλειοψηφία των νοικοκυρών (87,4%) μπορεί στην πραγματικότητα να κρύβει ένα υψηλότερο ποσοστό γυναικών-επαγγελματιών. Δεν είναι όμως δυνατόν να επαληθεύσουμε μια τέτοια παράλειψη μόνο με βάση τα στοιχεία που δίνει το δείγμα, και επιπλέον νο-

μίζουμε ότι, με δεδομένο το γενικό χρονολογικό και κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο του δείγματος, οι πιθανότητες να είναι αληθινό αυτό το πολύ μικρό ποσοστό εργαζόμενων γυναικών είναι ιδιαίτερα υψηλές. Μένουμε έτσι με ένα συνολικό αριθμό περίπου 43 γυναικών ενεργών επαγγελματικά, ένα υπο-δείγμα τόσο περιορισμένο που κάθε ποσοτική ανάλυση θα προσκρούει σε σοβαρούς κινδύνους χρήσης μη αντιπροσωπευτικών στοιχείων. Ανεξάρτητα από αυτό το γεγονός, η κατανομή των γυναικών αυτών ως προς τις απασχολήσεις τους δείχνει συνεπώς με αυτό που θα περιμέναμε σ' ένα τέτοιο πλαίσιο. Από αυτές τις 43 γυναίκες, οι 15 (35%) δουλεύουν ως υπηρέτριες, οι 7 (16%) ως δασκάλες και γκουβερνάντες, οι 11 (26%) ως υπάλληλοι και εργάτριες και 8 (19%) ως επαγγελματίες σε επιτηδεύματα που γενικά σχετίζονται με τη γυναικεία εργασία (μία τραγουδίστρια, μία κομμώτρια, δύο ράφτρες, μία σιδερώτρια, μία μαμή, μία τηλεφωνήτρια και μία γραμματέας). Μόνο οι δύο περιπτώσεις που απομένουν παρουσιάζουν κάποια πρωτοτυπία, συνδεδεμένη με μία υψηλότερη κοινωνική θέση: η διευθύντρια ενός Ελληνικού Σχολείου Θηλέων (επίσης απασχόληση αρκετά καθορισμένη από το φύλο) και η ιδιοκτήτρια ενός από τα πολυκαταστήματα του Πέραν. Η γενική φυσιολογία, επομένως, είναι ασιακή (ή τουλάχιστον κυριαρχούμενη από την ασιακή), με τις γυναίκες να είναι πρώτα και κύρια νοικοκυρές και, η μειοψηφία των επαγγελματιών ανάμεσά τους, κυρίως υπάλληλοι ή τεχνίτριες σε έναν τομέα υπηρεσιών προσδιορισμένο από το φύλο. Αξίζει να σημειώσουμε ότι μόνο στην κατηγορία των εισοδηματιών οι γυναίκες είναι κάπως ικανές να ανταγωνιστούν την αντρική παρουσία: από ένα σύνολο 35 εισοδηματιών, το ένα τρίτο αποτελείται από γυναίκες. Η ανάλυση του γυναικείου υπο-δείγματος ως προς την απασχόληση δεν απέφερε λοιπόν ικανοποιητικά αποτελέσματα. Τα περισσότερα απ' αυτά είναι πολύ προβλέψιμα, και επιπλέον το μέγεθος του δείγματος κάνει εξαιρετικά δύσκολο το να προχωρήσουμε σε μια λεπτομερέστερη έρευνα. Από την άλλη, καθυτη η παρουσία των γυναικών, ανεξάρτητα από το καθεστώς απασχολήσεώς τους, μπορεί να οδηγήσει σε μια ανάλυση με πολύ μεγαλύτερη σημασία, ιδίως αν συνδεθεί με τις ασαφείς αλλά αναπόφευκτες έννοιες του εκδυτικισμού και της νεωτερικότητας όπως τις χρησιμοποιήσαμε σ' αυτή τη μελέτη. Γιατί μπορεί κανείς να θεωρήσει χωρίς σοβαρές πιθανότητες σφάλματος ότι η συμμετοχή των γυναικών στο δείγμα –όχι απαραίτητα ως επαγγελματιών αλλά ως κατόχων καταθέσεων– είναι σημάδι σχετικής αυτονομίας και χειραφέτησης σε ένα κοινωνικό περιβάλλον παραδοσιακά κυριαρχούμενο από τους άντρες. Μπορεί κανείς να ισχυριστεί, και σωστά, ότι η κατοχή αποταμιεύσεων από τις γυναίκες δεν είναι απαραίτητα σημάδι εκδυτικισμού, ότι οι γυναίκες στην οθωμανική κοινωνία πάντα είχαν τη δυνατότητα να κατέχουν ιδιοκτησία και μετρητά στο όνομά τους και ότι, στην ειδικότερη περίπτωση του δείγματος μας, πολλά από τα γυναικεία χαρτοφυλάκια μπορεί να είχαν συγκροτηθεί μέσω κληρονομιάς ή ως προίκα, μειώνοντας έτσι σε

μεγάλο βαθμό τον «μοντέρνο» χαρακτήρα του φαινομένου. Ωστόσο είμαστε πεπεισμένοι ότι όλες αυτές οι παρατηρήσεις παραμένουν περιθωριακές όταν τους αντιπαραθεθεί το βασικό γεγονός ότι το ένα τρίτο του δείγματος είναι γυναίκες, καμία προσφγή σε παραδοσιακές δυναμικές δεν μπορεί να εξηγήσει μια τόσο διαδεδομένη χρήση μετοχών και ομολόγων στα χέρια γυναικών, στο εσωτερικό μιας κοινότητας της οποίας τις «εκσυγχρονιστικές» τάσεις έχουμε ήδη υπογραμμίσει. Θεωρούμε, άρα, ότι το ποσοστό των γυναικών που κατέχουν καταθέσεις θα τείνει να αυξάνεται παράλληλα με το επίπεδο ενσωμάτωσης κάθε ομάδας στο δυτικό οικονομικό σύστημα και στις πολιτισμικές μορφές της εποχής. Αν μπορούσε κανείς να συσχετίσει τις γυναίκες στο δείγμα και την απασχόληση του συζύγου (ή του πατέρα) τους⁵⁴, είναι περισσότερο από πιθανό ότι η μεγαλύτερη διαφοροποίηση ως προς τη γυναικεία συμμετοχή θα εμφανιζόταν ως συνάρτηση της κοινωνικο-οικονομικής θέσης, και ότι όσο υψηλότερη θέση έχουν οι *paterfamilias* στην κλίμακα των απασχολήσεων, τόσο υψηλότερο θα είναι το ποσοστό των γυναικών από αυτή την ομάδα που περιλαμβάνονται στο δείγμα⁵⁵. Στο παρόν στάδιο προόδου της έρευνάς μας και της εκμετάλλευσης του δείγματος, δυστυχώς αδυνατούμε να ακολουθήσουμε μια τέτοια ανάλυση, και θα αναγκαστούμε επομένως να περιοριστούμε σε μια διάκριση λιγότερο άμεσα συνδεδεμένη με την παραπάνω προβληματική αλλά παρ' όλ' αυτά σημαντική για μας, αυτή της εθνοτικής/θρησκευτικής προέλευσης. Απ' αυτή την οπτική γωνία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί δοκιμαστικά ο μικρός αριθμός εργαζόμενων γυναικών που αναφέραμε προηγουμένως. Η κατανομή αυτής της ομάδας ανάλογα με την «εθνικότητα» δείχνει έναν αρκετά μεγάλο βαθμό ομοιότητας με τη συνολική εθνοτική διάρθρωση του δείγματος, εκτός από την υπο-εκπροσώπηση των Μουσουλμάνων και Εβραίων που σημειώνεται και μια σαφή υπερεκπροσώπηση των Ελλήνων⁵⁶. Αυτές οι έντονες παραμορφώσεις μειώνονται σε κάποιο βαθμό όταν δούμε την κατανομή του συνολικού γυναικείου πληθυσμού⁵⁷. Συνολικά λοιπόν μπο-

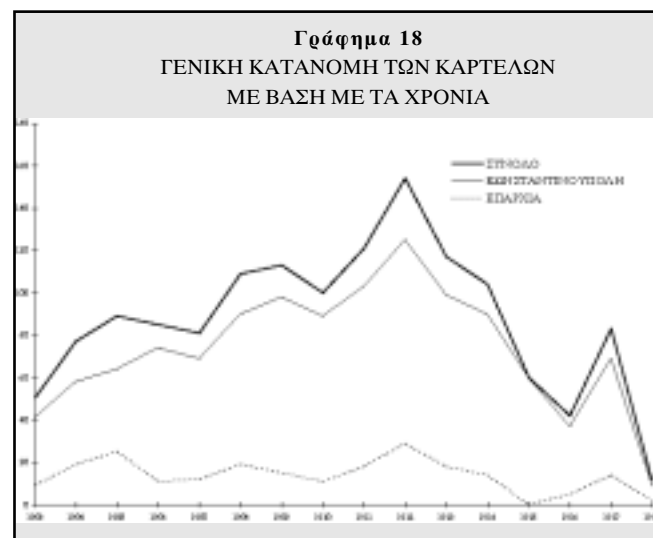

ρεί κανείς να μιλήσει για αρκετά ομοίμορφη παρουσία των γυναικών μεταξύ των καταθετών που αποτελούν το δείγμα μας, εκτός από μια σημαντική πτώση στην περίπτωση των κοινοτήτων των Μουσουλμάνων και των Εβραίων, και, αντιθέτως, από μια αξιοσημείωτη άνοδο στην περίπτωση των Ελλήνων.

Το Γράφημα 17 δείχνει ότι η παρουσία των γυναικών σε όλο το δείγμα φτάνει έναν μέσο όρο περίπου 30%. Αυτό είναι ένα αρκετά υψηλό ποσοστό, ειδικά αν λάβει κανείς υπόψη του το πλαίσιο των αρχών του εικοστού αιώνα, κάτι που συσχετίζουμε με την ασιακή/νεωτερική φύση του δείγματος. Πράγματι, όταν συγκριθεί με τους φακέλους κληρονομιάς της Τράπεζας, ανακαλύπτουμε ότι το ποσοστό των γυναικών μεταξύ των καταθετών μετοχών και ομολόγων είναι συστηματικά υψηλότερο, και μάλιστα πολύ συχνά είναι διπλάσιο. Είναι επομένως προφανές ότι το φαινόμενο πρέπει να συνδεθεί με ένα υψηλότερο επίπεδο χειραφέτησης/συμμετοχής των γυναικών στα ανώτερα στρώματα του πληθυσμού και ειδικότερα στην αστική «μας» τάξη, της οποίας ο προσδιορισμός συνδυάζει κοινωνικο-οικονομικά κριτήρια με πολιτισμικά, με βάση τις κατευθύνσεις του εκδυτικισμού/εκσυγχρονισμού⁵⁸. Μια κοντινότερη ματιά στο γράφημα, ωστόσο, δείχνει την ύπαρξη κάποιων βασικών διαφορών και διαβαθμίσεων ανάμεσα στις κοινότητες που μελετάμε. Παρότι οι ξένοι με το 30% των γυναικών καταθετών εμφανίζονται μόλις να προσεγγίζουν τον μέσο όρο του δείγματος, δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι ο ξένος πληθυσμός της πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας ήταν μία πολύ ιδιαίτερη ομάδα, από την άποψη ότι ήταν ουσιαστικά κυριαρχούμενη από άντρες, με μία εντυπωσιακά άνιση κατανομή κατά φύλο: άντρες 78% - γυναίκες 22%.⁵⁹ Με αυτή την έννοια, η σχετική σημασία της γυναικείας αντιπροσώπευσης είναι –όχι τόσο απρόσμενα, αν τη θεωρήσουμε ως συνδεδεμένη με τον εκδυτικισμό/νεωτερικότητα– υψηλότερη ανάμεσα στους ξένους, μέχρι του σημείου να ξεπερνά το επίπεδο γυναικείας παρουσίας στην κοινότητα γενικότερα⁶⁰. Όσον αφορά τις τοπικές κοινότητες πάντως, η γυναικεία παρουσία είναι γενικά πολύ χαμηλότερη από το δημογραφικό βάρος του φύλου τους στην κοινότητά τους. Αξιοσημείωτη είναι η εξαίρεση των Ελλήνων, όπου το υψηλό ποσοστό γυναικείας παρουσίας σχεδόν ισούται με αυτό στην κοινότητα γενικότερα. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί μόνο ως ένδειξη μεγαλύτερου βαθμού ισότητας ανάμεσα στα φύλα, και προκύπτει από τον συνδυασμό μας πιο εξισωτικής παράδοσης και ενός υψηλότερου βαθμού ενσωμάτωσης στον δυτικό τρόπο ζωής. Οι Αρμένιοι, οι Μουσουλμάνοι και οι Εβραίοι, αντιθέτως, χαρακτηρίζονται από πολύ χαμηλότερη αναλογία γυναικών, η οποία ποτέ δεν φτάνει το 30% κάθε κοινότητας, συμμορφωνόμενοι έτσι περισσότερο σε μια παράδοση σχετικού αποκλεισμού/απομόνωσης των γυναικών. Θα μπορούσε κανείς να εκπλαγεί από το ότι το ποσοστό αυτό είναι ελαφρά υψηλότερο για τους Μουσουλμά-

νους απ' ό,τι για τους Εβραίους, αναμένοντας για πολλούς λόγους από τους πρώτους να επιδειξουν τον μεγαλύτερο βαθμό παραδοσιακότητας, ειδικά όταν πρόκειται για την ενεργό συμμετοχή των γυναικών στην οικονομική ζωή. Όμως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι Μουσουλμάνοι του δείγματος είναι στη μεγάλη τους πλειοψηφία αξιωματούχοι και γραφειοκράτες του κράτους, των οποίων το επίπεδο ενσωμάτωσης στη δυτική κουλτούρα είναι γενικά πολύ υψηλό⁶¹, και ότι από την άλλη πλευρά η εβραϊκή κοινότητα, αν και έντονα ενσωματωμένη στις οικονομικές δομές του καιρού, όπως δείξαμε προηγουμένως, επιδεικνύει έναν πολύ υψηλό βαθμό προσκόλλησης στη θρησκεία της και στην παράδοσή της, κάνοντας έτσι αυτή τη διαδικασία της ενσωμάτωσης ουσιαστικά ανδροκρατούμενη.

Το τελευταίο ζήτημα που θα θέσουμε σχετικά με την αξιοποίηση του δείγματος είναι αυτό της εξέλιξης στον χρόνο. Βασίζομενοι για άλλη μια φορά στο γεγονός ότι το δείγμα είναι από μόνο του εξαιρετικά ομοιογενές και συνεχές, και θεωρώντας ότι το δείγμα που επεξεργαστήσαμε είναι αρκετά αντιπροσωπευτικό, θα ανιχνεύσουμε την αριθμητική εξέλιξη των καταθετών κατά τη διάρκεια της περιόδου που καλύπτει, και θα προσπαθήσουμε να συνδέσουμε αυτή την εξέλιξη με τις μεταβαλλόμενες συγκυρίες της εποχής. Το Γράφημα 18 αποδίδει τη συνολική εξέλιξη του αριθμού των καταθετών, δείχνοντας μια γενική αύξηση ως το 1912, ακολουθούμενη από μια έντονη μείωση από τότε και στο εξής. Όχι και τόσο αναπάντεχα, η φάση αύξησης του δείγματος φαίνεται ότι απέκτησε μεγαλύτερη ορμή το 1908, ένα φαινόμενο που τείνει κανείς να συσχετίσει με τη θετική ατμόσφαιρα που ακολούθησε την επανάσταση των Νεότουρκων υπέρ του Συντάγματος⁶². Παρά την ελαφριά πτώση το 1910, αυτή η επέκταση συνεχίζεται ως το 1912, αλλά αντιστρέφεται έντονα το 1913, για να μην ανακάμψει παρά για μια τελευταία εκτίναξη το 1917. Είναι σαφές ότι αυτή η σταθερή πτώση του δείγματος πρέπει να συσχετιστεί με την αρνητική συγκυρία που αναπτύχθηκε με τους Βαλ-

κανικούς Πολέμους, και ιδίως με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τις ριζικές συνέπειές του στην οθωμανική κοινωνία. Η αυξανόμενη αστάθεια των αγορών, η απόσυρση των ξένων, οι εντάσεις και η ανασφάλεια που ένιωσαν οι μη-μουσουλμανικές κοινότητες, φαίνεται ότι όλα συνέβαλαν στη συστολή του δείγματος σε επίπεδα χαμηλότερα και αυτών των αρχών του αιώνα. Μπορούμε να αναγνώσουμε τον αργό θάνατο της πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας στην παρακμή του δείγματος μας, που τελειώνει με το χαμηλότερο επίπεδο που έφτασε ποτέ: το 1918 προστίθενται μόλις 11 νέοι καταθέτες.

Ο κατάλληλος τρόπος να καταλήξουμε θα ήταν πιθανότατα να ζητήσουμε συγνώμη –από τους αναγνώστες που είχαν την υπομονή να μας ανεχτούν για όλες αυτές τις σελίδες– για το μήκος και τη μονοτονία της μελέτης μας. Σκοπός μας πάντως ήταν να παρουσιάσουμε μια αρκετά εξαντλητική ανάλυση αυτών των εξαιρετικά πλούσιων δεδομένων, με την αίσθηση ότι ο μοναδικός χαρακτήρας τους, όσον αφορά τις γνώσεις για την κοινωνία που μας παρέχουν, έκανε μια τέτοια λεπτομερή ανάλυση των διαφόρων στοιχείων τους να αξίζει τον κόπο. Αυτό που μας παρέχει το δείγμα και τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυσή του, είναι από πολλές απόψεις μια αριθμητική επιβεβαίωση συχνά διαισθητικών και βασισμένων σε ποιοτικά στοιχεία παρατηρήσεων σχετικά με την εξέλιξη της οθωμανικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια αυτής της κρίσιμης περιόδου ενσωμάτωσης και συνύπαρξης με την μεταβαλλόμενη συγκυρία του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Πιστεύουμε επομένως ότι αυτό μας δίνει τη δυνατότητα να ξεκόψουμε από μια μακροχρόνια παράδοση παρακινδυνευμένων γενικήσεων πάνω στη βάση ανεπαρκών ή μη αντιπροσωπευτικών δεδομένων. Το πλεονέκτημα που βρήκαμε στις πληροφορίες που παρείχε το δείγμα είναι η μεγάλη ακρίβεια και η αξιοπιστία του για ένα είδος ανάλυσης που –συχνά λόγω έλλειψης πληροφοριών– σπάνια έγινε για την οθωμανική κοινωνία.

Η προσπάθεια να συνοψίσουμε τα κύρια ζητήματα που θέσαμε σ' αυτή τη μελέτη θα αποδεικνυόταν πιθανότατα και αυτή ματαιόπονη και ίσως βιαστική. Θα επιθυμούσαμε παρ' όλ' αυτά να δώσουμε έμφαση στο ότι, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε σε διάφορα σημεία της ανάλυσής μας, η ανάπτυξη και η προσαρμογή των «προοδευτικών» τομέων του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης στην παγκόσμια συγκυρία της εποχής δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την πραγματικότητα της πολύ-εθνοτικής φύσης της οθωμανικής κοινωνίας γενικά, ούτε από τις πολιτισμικές επιπτώσεις αυτού του ανομοιογενούς οικοδομήματος στην κοινωνική διάρθρωση της πόλης. Ο πολιτισμικός και κοινωνικός διυλισμός που δημιουργήθηκε από την αρκετά γρήγορη ενσωμάτωση της οθωμανικής οικονομίας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα είχε σε μεγάλο βαθμό διαιρέσει την πόλη στα δύο, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, ακόμα και τοπο-

γραφικά. Το δείγμα μας περιγράφει ουσιαστικά την κυρίαρχη απ' αυτές τις δύο Κωνσταντινούπολεις, αυτή που χαρακτηριζόταν από την προθυμία της και τις προσπάθειές της να προσαρμοστεί υλικά και συμβολικά στα γεοαναδυόμενα πρότυπα και αξίες της εποχής. Πιθανώς πιο ενδιαφέρουσα είναι η επισημάνση ότι αυτό που πραγματικά χαρακτηρίζει τη «νικήτρια» μερίδα του πληθυσμού είναι ένα κοινό αν και ελάχιστο πολιτισμικό υπόβαθρο. Πέρα από αυτό το σημείο, είναι αρκετά δύσκολο να μιλήσουμε για πραγματική ομοιογένεια. Αντίθετα, οι διαφορές στην απασχόληση, οι διαφορές στην οικονομική επιφάνεια, οι παραλλαγές στις προτιμήσεις κατοικίας υποδεικνύουν διαβαθμίσεις στο επίπεδο ενσωμάτωσης και προφανή υπολείμματα παραδόσεων από εποχές που προηγήθηκαν της διαδικασίας της ενσωμάτωσης. Η Κωνσταντινούπολη στις αρχές του εικοστού αιώνα παρουσιάζει μία ιδιόμορφη φυσιολογία: η αλλαγή επικάθεται πάνω στην παράδοση και η ενσωμάτωση πάνω στην εμμονή στην ιδιαιτερότητα (*particularism*) έτσι ώστε το αποτέλεσμα που προκύπτει να μην ταιριάζει εύκολα με τα «κανονικά» δυτικά πρότυπα κοινωνικής ανάπτυξης και διαστρωμάτωσης.

Μπορούμε μόνο να ελπίζουμε ότι η συνέχεια του προγράμματος θα μας επιτρέψει να ριξουμε περισσότερο φως στις περιπλοκές αυτής της διαδικασίας, μέσα από την επέκταση του δείγματος, την συμπερίληψη πιο λεπτομερών πληροφοριών σχετικά με τα άτομα, και, πάνω απ' όλα, τη συγχώνευση των ποσοτικών στοιχείων για την οικονομική επιφάνεια που δεν μπορούσαμε να περιλάβουμε ως τώρα στη μελέτη. Αυτή η μοναδική βάση δεδομένων, τόσο εξαιρετική ώστε να επιτρέπει στους ερευνητές να μετακινούνται εντός της από ένα γενικό επίπεδο στο επίπεδο των ατόμων, είναι, πιστεύουμε, πολύτιμο εργαλείο για τη σωστή εκτίμηση των δυναμικών της αλλαγής που δρούσαν στην Κωνσταντινούπολη στο γύρισμα του αιώνα.

Μετάφραση
Νίκος Ποταμιάνος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

* Χρησιμοποιούνται εδώ διαδοχικά οι όροι town-dwellers (κάτοικοι πόλεων, όρος μη φορτισμένος ιστορικά και αξιολογικά), burghers (κάτοικοι πόλεων και μ' αυτή την έννοια «αστοί»: όρος σε χρήση βασικά στην προνεωτερική Ευρώπη) και bourgeois (αστοί, όρος αντίστοιχος του burgher που απέκτησε τις συνδηλώσεις του καπιταλιστή). Στο εξής οι όροι αστός/αστική τάξη θα αποδίδουν αποκλειστικά το bourgeois/bourgeoisie.

** Αστικής τάξης «καλής για την Ανατολή». Bonne pour l'Orient λεγόταν για τα προϊόντα κατώτερης ποιότητας που διχαιρέονταν στις αγορές της Ανατολής.

*** Φαίνεται ότι ο συγγραφέας εννοεί την Ιονική Τράπεζα. Αυτή όμως δεν ήταν τοπική αλλά αγγλο-ελληνική, με έδρα το Λονδίνο και πεδίο δράσης αρχικά τα Επτάνησα.

**** Στο εξής η λέξη τομέας, εφόσον δεν προσδιορίζεται αλλιώς, θα εννοεί τον τομέα επαγγελματικής δραστηριότητας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Osmanlı Bankası Arşivi ve Tasnif Çalışmaları Hakkında Bir Sunuş» (Παρουσίαση των αρχείων της Οθωμανικής Τράπεζας και της ταξινόμησής τους), *Toplum ve Ekonomi*, 3 (1992), σ.5-12. «Galata'nın Etnik Yapısı» (Η εθνοτική δομή του Γαλατά), στο *İstanbul*, 1 (1992), σ. 58-63. «The Ethnic structure of Galata», *Biannual Istanbul*, 1 (1993) σ. 28-33. «Culture et signature: quelques remarques sur les signatures des clients de la Banque Ottomane au début du XXe siècle», στο *Études turques et ottomanes. Documents de travail no2, Ioulios 1993, L'oral et l'écrit*, Παρίσι 1993, σ. 63-74. «Batılılaşma, Modernleşme ve Kozmopolitizm: 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başında İstanbul», (Εκδυτικισμός, Εκσυγχρονισμός και Κοσμοπολιτισμός: η Κωνσταντινούπολη στο τέλος του δέκατου ένατου και στις αρχές του εικοστού αιώνα), στο *Zeynep Rona* (ed.) *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, Κωνσταντινούπολη, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, σ. 12-26. «Culture et signature: quelques remarques sur les signatures des clients de la Banque Impériale Ottomane au début du XXe siècle», στο *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée. Oral et écrit dans le monde turco-ottoman*, 75-6 (1995/1-2), σ. 181-195. Σ' αυτά θα προσθέταμε και τον κατάλογο των αρχείων: *Banque Impériale Ottomane. Inventaire commenté des archives*, Κωνσταντινούπολη, IFEA–Osmanlı Bankası, Collection Varia Turcica XXV, 1994.
2. «La bourgeoisie ottomane de la fin du XIXe et du début du XXe siècle à travers les archives de la Banque Impériale Ottoman», ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο 6ο Συνέδριο Κοινωνικής και Οικονομικής Ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Τουρκίας, στο Aix-en-Provence τον Ιούλιο του 1992, και «Topographie sociale de la bourgeoisie d'Istanbul au début du XXe siècle», ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο Εργαστήριο πάνω στις οθωμανικές πόλεις, στο Στρασβούργο τον Ιανουάριο του 1993, για να μην αναφέρουμε διάφορες πιο ανεπίσημες περιστάσεις όπου παρουσιάσαμε τα βασικά συμπεράσματα αυτής της έρευνας.
3. Αυτό το πρόγραμμα, που ξεκίνησε τον Μάρτιο του 1997 και οργανώθηκε από το Ίδρυμα για την Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Τουρκίας (Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı), περιλαμβάνει την τελική ταξινόμηση των αρχείων της Τράπεζας εν όψει της δημιουργίας ενός ερευνητικού κέντρου, την προετοιμασία για μια ιστορία της Οθωμανικής Τράπεζας, τη διοργάνωση δύο εκθέσεων πάνω στα αρχεία και την ιστορία της τράπεζας, την πραγματοποίηση ενός ντοκιμαντέρ για την ιστορία του ιδρύματος, και την ανάπτυξη ενός προγράμματος προφορικής ιστορίας βασισμένου σε συνεντεύξεις υπαλλήλων και πελατών της τράπεζας. Θα θέλαμε να εκμεταλλευτούμε την ευκαιρία για να ευχαριστήσουμε τη διοίκηση της Οθωμανικής Τράπεζας, και ειδικότερα τον κ. Aclan Asar, γενικό διευθυντή, και την κ. Sülün Gültin, συντονίστρια, των οποίων οι προσωπικές προσπάθειες και ο ενθουσιασμός βρίσκονται στις απαρχές του προγράμματος. Θα έπρεπε επίσης να σημειωθεί ότι αυτό το πρόγραμμα ακολουθεί και αναπτύσσει την αρχική ώθηση που δόθηκε από την προηγούμενη διοίκηση της τράπεζας, υπό τη διεύθυνση του κ. François de Rancourt και του διαδόχου του κ. Jean de Boisgrollier, η οποία κατέληξε στη έκδοση του λεπτομερούς καταλόγου των αρχείων της τράπεζας το 1994 (βλ. σημείωση 1).
4. Μια σειρά που πρόσφατα ανακαλύφθηκε στα αρχεία μας δημιουργεί την ελπίδα ότι η απουσία κάθε αναφοράς σε προσωπικά περιουσιακά στοιχεία στις καρτέλες θα γίνει δυνατή να αναπληρωθεί στο άμεσο μέλλον: μια συλλογή αποδείξεων για την εξαργύρωση κουπονιών μετοχών και ομολόγων, που αρχίζει στα 1907, μπορεί να μας παράσχει πολύτιμες ενδείξεις για το χαρτοφυλάκιο κάποιων τουλάχιστον από τους πελάτες της τράπεζας.
5. Έχοντας πάντα υπόψη μας ότι αυτό το πλεόνασμα μπορεί μην «δημιουργήθηκε» από τον πελάτη αλλά να αποκτήθηκε μέσω κληρονομιάς ή οποιασδήποτε άλλης μορφής μεταβίβασης.
6. Πρόσφατη δουλειά στα αρχεία αποκάλυψε την ύπαρξη σημαντικών ποσοτήτων μετοχών και ομολόγων που, για τον ένα ή τον άλλο λόγο, δεν επιστράφηκαν ούτε απαιτήθηκαν από τους πελάτες. Μια γρήγορη ματιά

σ' αυτά δείχνει ότι τα χαρτοφυλάκια των πελατών περιλάμβαναν περιουσιακά στοιχεία τόσο προβλέψιμα, όσο οι μετοχές της τοπικής Şirket-i Hayriyye-i Hamidiyye (Οικονομική Συνεργατική Εταιρεία ΕΠΕ), όπως και πιο «ξεχωριστές» συμμετοχές σαν τις μετοχές ή τα ομόλογα των Banco Nacional de Santo Domingo S.A., The Mexican Pacific Railway Limited, ή της Compagnie Française pour le Dessèchement et l'Exploitation du Lac Copais. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στο χρηματιστήριο του Γαλατά, παρότι τοπικό και εξαρτημένο από τη δύση, γινόταν αντικείμενο διαπραγμάτευσης μια μεγάλη ποικιλία ξένων μετοχών.

7. Μας ενθαρρύνει προς αυτή την κατεύθυνση το γεγονός ότι ο Paul Dumont και ο François Georgeon επέλεξαν ρητά να κατηγοριοποιήσουν ως αστά κάποιον Said Bey, του οποίου τα προσωπικά και τα οικογενειακά ημερολόγια (*livres de raison*) ανέλυσαν και εν μέρει δημοσίευσαν πριν λίγα χρόνια (Paul Dumont και François Georgeon, «Un bourgeois d'Istanbul au début du 20e siècle», *Turcica*, XVII (1985), σ. 126-187. Εκπαιδευμένος στο Galatasaray, γαλλομαθής διερμηνέας των ανακτόρων στις αρχές του εικοστού αιώνα, ο Said Bey ταιριάζει τέλεια στον ορισμό μας, και δεν θα έπρεπε να εκπλαγεί κανείς αν έβρισκε την καρτέλα του μεταξύ του καταλόγου των καρτελών των καταθετών της Οθωμανικής Τράπεζας. Στην πραγματικότητα, μπαίνουν ακόμα στον πειρασμό να σκεφτόμαστε ότι η καρτέλα που δημιουργήθηκε στις 25 Ιανουαρίου του 1912 στο όνομα κάποιου Said Bey Davoud, παρουσιάζεται ως «attaché au Ministère des Aff.[aires] Étrangères –Drogman–interprète du grand Vésirat», δηλαδή «διαπιστευμένου στο Υπουργείο Εξωτερικών Υποθέσεων –Δραγουμάνου– διερμηνέας της Μεγάλης Βεζιριάς», ίσως να ανήκε στο ίδιο πρόσωπο.

8. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, (Αγνυρα), İş Bankası, 1970, σ. 234.

9. 76 Μουσουλμάνοι έναντι 51 Ελλήνων και 15 Αρμενίων στο Μ, 19 Μουσουλμάνοι έναντι 73 Ελλήνων και 58 Αρμενίων στο Κ και 23 Μουσουλμάνοι έναντι 180 Ελλήνων και 41 Αρμενίων στο Σ.

10. *Annuaire oriental. Commerce, industrie, administration, magistrature de l'Orient*, 34η χρονιά, Κωνσταντινούπολη, The Annuaire Oriental Ltd., 1914. Το *Annuaire oriental*, ένας ετήσιος εμπορικός οδηγός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είναι η καλύτερη διαθέσιμη πηγή πληροφοριών για ονόματα, διευθύνσεις και επαγγέλματα του οθωμανικού αστικού πληθυσμού του τέλους του δέκατου ένατου και των αρχών του εικοστού αιώνα. Ειδικά στην περίπτωση της πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας, τρία πολύ λεπτομερή μέρη απαριθμούν άτομα με βάση τα ονόματα, τα επαγγέλματα και τις διευθύνσεις τους. Επιπλέον, το *Annuaire oriental* αντανακλά μία κοινωνικο-πολιτισμική διάθρωση πολύ παρόμοια με αυτή του καταλόγου καρτελών της Οθωμανικής Τράπεζας, από την άποψη ότι γενικά καλύπτει –από κοινωνική και τοπογραφική άποψη– τους «δυτικούς» τομείς της Κωνσταντινούπολης. Η ολοκλήρωση αυτού του προγράμματος θα απαιτήσει να χρησιμοποιήσουμε και να συμβουλευτούμε όσο το δυνατόν περισσότερες εκδόσεις του *Annuaire oriental* μπορούν να βρεθούν.

11. Ανάμεσα σε αυτές τις πηγές, από τις πιο αξιόπιστες είναι οι σειρές φακέλων των πελατών που ανήκαν στην υπηρεσία επίλυσης ένδικων διαφορών (*service du contentieux*) της Οθωμανικής Τράπεζας. Η μεγάλη πλειοψηφία αυτών των φακέλων αποτελείται από φακέλους κληρονομιάς (*dossiers de succession*) που δημιουργούνται με τον θάνατο κάποιου πελάτη, και σχεδόν συστηματικά περιέχουν νομικά έγγραφα που εξακριβώνουν την εθνικότητα του νεκρού.

12. Η αξιοπιστία της θρησκευτικής/εθνοτικής ταυτότητας που συνάγεται ή μάλλον μαντεύεται από ονόματα είναι ένα θέμα προς συζήτηση. Ωστόσο, όπως στην περίπτωση των ελληνικών επωνύμων που τελειώνουν σε –πουλος ή –ίδης, των αρμενικών επωνύμων που τελειώνουν σε –ιάν, ή των εβραϊκών επωνύμων με προφανή σεφραδίτικη προέλευση, ένας μεγάλος αριθμός αυτών των ονομάτων παρέχει στέρεες βάσεις για την κατάταξη των περισσότερων από τα άτομα των οποίων τα στοιχεία διαθέτουμε. Προβλήματα εμφανίζονται όσον αφορά την εθνικότητα κάποιων

από αυτά τα άτομα, όπως στην περίπτωση κάποιων Ελλήνων που μπορεί να είναι τόσο Έλληνες όσο και Οθωμανοί πολίτες, ή στην περίπτωση των μη προορισμένων Λεβαντίνων, που μπορούν να αποτελέσουν μια ξεχωριστή ομάδα, στη βάση τόσο της (συχνά) ιταλικής τους καταγωγής όσο και της ενδιάμεσης εθνικής θέσης τους ως προστατευόμενοι κάποιου ευρωπαϊκής προελεύσεως. Οι Μουσουλμάνοι παρουσιάζουν με μια έννοια τις περισσότερες δυσχέρειες στο να υποδιακριθούν εθνοτικά, καθώς συχνά παρέχονται λίγες έως καθόλου ενδείξεις για τη διαφοροποίηση ενός Αλβανού από έναν Κούρδο ή ενός Τούρκου από έναν Άραβα.

13. Οι κατηγορίες που δημιουργήσαμε είναι ουσιαστικά θρησκευτικής φύσης, ακόμα κι αν στη βάση τους βρίσκονται εθνικές/εθνοτικές συνδηλώσεις. Αποφύγαμε συνεπώς να αποκαλέσουμε Τούρκους τους Μουσουλμάνους, από φόβο μήπως επιβάλλουμε αναδρομικά μια μη ξεκαθαρισμένη ακόμα ταυτότητα και, πάνω απ' όλα, από φόβο μήπως απαλείψουμε τις σημαντικές εθνοτικές διαφορές που αναφέραμε στην προηγούμενη υποσημείωση. Από την άλλη, η κατηγορία μας των Ελλήνων αποκλείει κάποιους Ελληνορθόδοξους της Αυτοκρατορίας με διαφορετική «εθνοτική» προέλευση, όπως οι Βούλγαροι. Αυτές οι ασυνέπειες είναι εξαιρετικά δύσκολο να επιλυθούν και προτιμήσαμε να τις διατηρήσουμε χάριν απλοποίησης, σ' αυτό το στάδιο της έρευνάς μας. Ελπίζουμε ωστόσο ότι μόλις η καταχώρηση όλου του δείγματος ολοκληρωθεί, θα γίνει δυνατό να κλεπίνουμε αυτές τις κατηγορίες και να συμπεριλάβουμε και κάποιες άλλες ομάδες –όπως τους Χριστιανούς Άραβες– που αφήσαμε κατά μέρος για την ώρα.

14. Πέντε κύριοι τομείς οικονομικής δραστηριότητας θα χρησιμοποιηθούν σε αυτή τη μελέτη. Κάθε τομέας περιλαμβάνει τα ακόλουθα επαγγέλματα: 1) Κράτος και Δημόσιες Υπηρεσίες: μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, αξιωματούχοι των ανακτόρων και του κράτους, δημόσιοι υπάλληλοι, εργαζόμενοι στα υπουργεία, μέλη των ενόπλων δυνάμεων, διπλωμάτες και άλλα μέλη ξένων αντιπροσωπειών, μέλη διαφόρων θρησκευτικών θεσμών. 2) Χρηματοοικονομικά και Πρακτορεύσεις: υπάλληλοι τραπεζών και άλλων χρηματοοικονομικών οργανισμών, τραπεζίτες, αγγραμμοβόι, σαράφηδες (*sarrafis*), χρηματιστές, πράκτορες χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, ναυλομεσίτες, πράκτορες ασφαλείων, υπάλληλοι ασφαλιστικών, ναυτιλιακών και άλλων εταιρειών, προμηθευτές. 3) Τομέας Ξένων συμφερόντων: υπάλληλοι οργανισμών/επιχειρήσεων όπως της *Administration des phares*, σιδηροδρομικών εταιρειών που ανήκουν σε ξένους, τον Οθωμανικό Δημοσίου Χρέους, της *Regie des tabacs*, της *Société des quais*, της *Société du tombac* και άλλων οργανισμών. 4) Εμπόριο, Χειροτεχνία και Βιομηχανία: ιδιοκτήτες και υπάλληλοι όλων των ειδών εμπορικών επιχειρήσεων, από τον πιο ταπεινό μανάβη ως τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις της πόλης, συμπεριλαμβάνοντας τεχνίτες και εργάτες. 5) Ελεύτερα επαγγέλματα και Υπηρεσίες: φυσικοί, δικηγόροι, φαρμακοποιοί, μηχανικοί, καθηγητές, εκδότες, δημοσιογράφοι...

15. Οι κύριες περιοχές που χρησιμοποιήσαμε και οι συνοικίες που περιλαμβάνουν είναι ως ακολούθως: 1) Aksaray: Aksaray, Asmaalt, At Pazarı, Atik İbrahim Paşa, Bayezid, Binbir Direk, Çarşamba, Çemberlitaş, Edirne Kapı, Fatih, Gedik Paşa, Kantarcılar, Κλειστή Αγορά (Kapalı Çarşı), Laleli, Mahmud Paşa, Nuru Osmaniye, Şehzadebaşı, Vefa, Vezneciler, Zeyrek. 2) Ψωμαθεία (Samatya): Ayazma Kapı, Eğri Kapı, Kumkari, Βλάνγκα (Langa), Odunkapı, Salma Tomruk, Ψωμαθεία, Επταπύργιο (Yedikule) 3) Άγιος Στέφανος (Aya Stefanos) – Μακροχώρι (Makriköy) 4) Κεράτιος Κόλπος: Balat, Eyüp, Fener, Hasköy, Kasımpaşa 5) Sirkeci: Bahçekapı, Balk Pazarı, Balkhane, Cağaloğlu, Cibali, Eminönü, Sirkeci, Sultan Ahmed, Sultan Hamam, Tahtakale, Uzunçarşı, Yeni Cami, Zindan Kapı 6) Γαλατάς: Azapkapı, Γαλατάς 7) Πέραν: Ayas Paşa, Cihangir, Parmak Kapı, Πέραν, Taksim, Tarlabası 8) Tophane: Fundıklı, Kabataş, Tophane 9) Nişantaş: Feriköy, Harbiye, Maçka, Nişantaş, Osman Bey, Pangaltı, Şişli, Ταταύλα (Tatavla), Teşvikiye 10) Βόσπορος (Ευρώπη): Arnavutköy, Bebek, Beşiktaş, Büyükdere, Dolmabahçe, Ortaköy, Yıldız και όλα τα υπόλοιπα χωριά κατά μήκος της ευρωπαϊκής ακτής του Βόσπο-

ρου 11) Βόσπορος (Ασία): όλα τα χωριά κατά μήκος της ασιατικής ακτής του Βόσπορου βόρεια από το Σκούταρι (Üsküdar) 12) Σκούταρι (Üsküdar) 13) Χαλκηδόνα (Kadıköy): Haydarpaşa, Kadıköy, Moda, Mühürdar, 14) Erenköy: Çifte Havuzlar, Erenköy, Fener Yolu, Göztepe, Kartal, Maltepe, Pendik 15) Πριγκιπωνήσια

16. Ελπίζουμε ότι η επαναληπτική και κάπως μονότονη φύση της ανάλυσης αυτής θα συγχωρηθεί για χάρη των πληροφοριών που μπορούν να αντληθούν από μια εξαντλητική αξιοποίηση αυτού του μάλλον μοναδικού συνόλου δεδομένων.

17. Βλ. σημείωση 1, «Batılılaşma, Modernleşme ve Kozmopolitizm...» και «Culture et signature...».

18. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1985, σ. 168-169. Cem Behar (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927. The Population of Ottoman Empire and Turkey*, Αγνυρα, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996, σ. 55-58, 74.

19. Βλ. πιο πάνω σημείωση 11. Αυτοί οι φάκελοι αποτελούν ένα δείγμα πελατών της Οθωμανικής Τράπεζας σε όλη την έκταση της Αυτοκρατορίας και παρέχουν γόνιμο έδαφος για σύγκριση με την απογραφή όλης της επικρατείας του 1905-6. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι φάκελοι κληρονομιάς έχουν να κάνουν με όλα τα είδη πελατών και τραπεζικών εργασιών, κυμαινόμενων από τη μικρότερη κατάθεση ρευστού ως τα πιο σγώδη χαρτοφυλάκια. Το κοινωνικό υπόβαθρο στο οποίο αναφέρονται, επομένως, είναι πολύ ευρύτερο και χαμηλότερο από ό,τι του καταλόγου των καρτελών που αναλύουμε.

20. Προσαθήσαμε σταθερά να χρησιμοποιούμε τους όρους εθνικός, εθνοτικός και θρησκευτικός μαζί, για να αποφύγουμε τον αποκλεισμό της μιας ή της άλλης μορφής προσδιορισμού ατόμων ή ομάδων. Στο εξής θα τους συγκεντρώσουμε υπό τον γενικό όρο εθνοτικός (εντός εισαγωγικών) χάριν ευκολίας, έχοντας πάντα υπόψη μας ότι αυτό το είδος γενίκευσης πολύ απέχει από το να αντανακλά τη σύνθετη πραγματικότητα που σχηματίζεται ότι περιγράφει.

21. Θα έπρεπε να προσθέσουμε ότι οι περισσότεροι ξένοι, αντίθετα με τον τοπικό πληθυσμό, βρέθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σε μια προσωρινή βάση, χαρακτηριζόμενοι έτσι από πολύ μεγαλύτερο ποσοστό ανανέωσης, γεγονός που συμβάλλει σημαντικά στην αύξηση της αναλογικής τους αντιπροσώπευσης στο δείγμα.

22. Αφού οι φάκελοι κληρονομιάς συνδέονται άμεσα με τον θάνατο ενός ατόμου, είναι εντελώς φριολογικό να αντανακλούν άμεσα τις σφαγές και τις εκποπίσεις των Αρμενίων, με μια αφύσικη αύξηση της ποσοστιαίας αντιπροσώπευσης της ομάδας.

23. Χρησιμοποιούμε τον όρο με το πιο ουδέτερό του νόημα, για να περιγράψουμε τη δημογραφική ανάμιξη διαφορετικών εθνοτικών, εθνικών και θρησκευτικών ομάδων, έχοντας πάντα υπόψη μας ότι για να μιλάμε για κοσμοπολιτισμό ως κοινωνικό και πολιτισμικό φαινόμενο απαιτούνται περισσότερα πράγματα απ' ό,τι αυτά τα απλά στατιστικά προαπειτούμενα. Κατά τη γνώμη μας, τα φράγματα που υψώνονται στη μεγαλύτερη «συγχώνευση» αυτών των στοιχείων στην Κωνσταντινούπολη είναι ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια για την ανάπτυξη μιας πραγματικά κοσμοπολιτικής κουλτούρας και περιβάλλοντος στο γύρισμα του αιώνα. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. το άρθρο μας «Batılılaşma,...» που αναφέρεται στη σημείωση 1.

24. Για έναν κατάλογο των τομέων και των επαγγελμάτων που περιλαμβάνουν βλ. σημείωση 13. Διαχωρίσαμε, για τους σκοπούς ειδικά αυτής της παραγράφου, τη χειροτεχνία και τη βιομηχανία από τη γενική κατηγορία του Εμπορίου, Χειροτεχνίας και Βιομηχανίας, και τις υπηρεσίες από την κατηγορία Ελεύτερα Επαγγέλματα και Υπηρεσίες. Επιπλέον προσθέσαμε την κατηγορία των Εισοδηματιών για να περιγράψουμε άτομα που αυτοπροσδιορίζονται έτσι.

25. Υπενθυμίζουμε ότι ο κρατικός τομέας δεν είναι αποκλειστικά οθωμανικός και ότι συμπεριλάβαμε σ' αυτόν όλους τους πολιτικούς και

στρατιωτικούς υπάλληλους ξένων κρατών, όπως διπλωμάτες, αξιωματικούς κλπ.

26. Ο τομέας Ξένων Συμφερόντων, όπως τον αποκαλέσαμε, έχει πιο υβριδικό χαρακτήρα: αυτό που τον διαφοροποιεί από τις άλλες δραστηριότητες είναι περισσότερο το νομικό του καθεστώς παρά η φύση του, και θα μπορούσε εν μέρει να διοχετευτεί σε άλλους τομείς όπως ο Κρατικός ή ο Χρηματοοικονομικός.

27. Η κατηγορία αυτή κυμαίνεται από μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας έως στρατηγούς και υψηλόβαθμους γραφειοκράτες της διοίκησης.

28. Γενικοί διευθυντές, υψηλόβαθμα στελέχη και μεσαία στελέχη, όπως οι διευθυντές κλάδων της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας.

29. Για τα στοιχεία του 1885, βλ. C. Behar, ό.π., σ. 75. Τα στοιχεία του 1934 είναι προεγγύσεις που δόθηκαν στην *Istanbul Şehri Rehberi*, Κωνσταντινούπολη, İstanbul Belediyesi, 1934, σ. 164. Μερικές συνοικίες ομαδοποιήθηκαν ώστε να αναμιχθούν οι τρεις σειρές δεδομένων.

30. Για τη σχέση μεταξύ των ονομάτων περιοχών που χρησιμοποιήσαμε και των πραγματικών συνοικιών που περιλαμβάνουν βλ. σημείωση 15.

31. Για μια λεπτομερή πραγμάτευση της ανάπτυξης του Γαλατά βλ. τα άρθρα μας «Galata'nın Etnik Yapısı» και «The Ethnic structure of Galata» που αναφέρονται στη σημείωση 1.

32. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η ανάπτυξη του Γαλατά και η φυσική σύνδεση που παρείχε η γέφυρα μεταξύ Γαλατά και Eminönü μετέτρεψαν σταδιακά αυτή την περιοχή σε ένα είδος προέκτασης του Γαλατά, εγκαθιδρύοντας έτσι μια αντιστροφή της παλιάς σχέσης μεταξύ των δύο συνοικιών.

33. Αυτή η διαδικασία φαίνεται ότι διέρρηξε σε μεγάλο βαθμό το παραδοσιακό πρότυπο της κλειστής στον εαυτό της ζωής στη γειτονιά, όπου το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ζούσε και εργαζόταν εντός μιας περιορισμένης αστικής περιμέτρου, με την εξαίρεση της οικονομικής και εμπορικής ελίτ που απολάμβανε τη διαφοροποίηση των συνοικιών κατοικίας και εργασίας της. Μόνο 8,5% του δείγματός μας ζει και δουλεύει στην ίδια περιοχή, ενώ το υπόλοιπο 91,5% πηγαίνει/έρχεται καθημερινά από την κατοικία στο γραφείο ή στο μαγαζί του.

34. Είναι απαραίτητες κάποιες εξηγήσεις για τα διάφορα γραφήματα που θα παρουσιάσουμε. Για κάθε αντιστοίχιση σε πίνακα δύο μεταβλητών (οικονομικός τομέας και διευθύνσεις, εθνότητα και οικονομικοί τομείς κλπ) θα χρησιμοποιούνται δύο γραφήματα, έτσι ώστε να αποδώσουν όλες τις πιθανές διαστάσεις των σχέσεων μεταξύ των δύο μεταβλητών. Η αντιστοίχιση σε πίνακα, έτσι, των διευθύνσεων κατοικίας και των τομέων θα απαιτήσει δύο γραφήματα: το πρώτο (Γράφημα 5) δίνει την αναλογική αντιπροσώπηση κάθε τομέα σε κάθε συνοικία, και το δεύτερο (γράφημα 6) της κάθε συνοικίας σε κάθε τομέα. Κάθε γράφημα εικονογραφεί διαφορετικές πλευρές της ίδιας σχέσης, συγκεκριμένα 1) τη διάρθρωση του χώρου από την άποψη των οικονομικών δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα σ' αυτόν και 2) τη διάρθρωση των τομέων στον χώρο. Για να γίνει κατανοητή αυτή η αλληλοεξαρτημένη με διαγράμματα των αξόνων Χ και Ψ, σημειώνουμε ότι τα ιστογράμματα που σχετίζονται με κάθε κατηγορία του άξονα Χ έχουν συνολικό άθροισμα 100%. Επιπλέον, προσθέσαμε στα διαγράμματα διάστικτες γραμμές που αντιστοιχούν στον μέσο όρο κάθε μεταβλητής τοποθετημένης στον Άξονα Ψ αναγνωριζόμενες από τα πρώτα τρία γράμματα του τίτλου κάθε μεταβλητής), έτσι ώστε να μπορεί ο αναγνώστης να συγκρίνει άμεσα όλες τις τιμές με τον μέσο όρο του δείγματος γενικά. Έτσι, στην περίπτωση του Γραφήματος 5, η υπερ-αντιπροσώπηση του κρατικού τομέα στο Aksaray και στον Βόσπορο εικονογραφείται από το ότι η τιμή του σε αυτές τις δύο συνοικίες ξεπερνά κατά πολύ τον μέσο όρο, όπως δείχνει η διάστικτη γραμμή «ΚΡΑ» που τέμνει τον άξονα Ψ περίπου στο 26%. Αντίθετως, η υποτονική παρουσία του χρηματοοικονομικού τομέα στην περιοχή του Βόσπορου φαίνεται από τη διαφορά μεταξύ του αντίστοιχου ιστογράμματος και τη μέση αξία (η γραμμή «ΧΡΗ») που τοποθετείται περίπου στο 27%. Όλες αυτές οι πρόσθετες ενδείξεις, όσο κι αν φαί-

νονται σχολαστικές, είναι αναγκαίες για τη σωστή απεικόνιση του σχετικού βάρους κάθε μεταβλητής που εξετάζουμε.

35. Θα έπρεπε επιπλέον να σημειωθεί ότι μεταξύ του 30% των κρατικών υπαλλήλων που μένουν στο Πέραν, ένα σοβαρό ποσοστό αποτελείται από διπλωμάτες και άλλα μέλη των ξένων πρεσβειών.

36. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι παρότι αυτές οι δύο περιοχές έχουν πάνω στην ίδια ποσοτική διάρθρωση, από ποιοτική άποψη υπάρχουν αξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ της απασχόλησης σε κρατικές υπηρεσίες στο Aksaray (υπουργεία κλπ) και στο Πέραν (πρεσβείες και προξενεία), και μεταξύ των εμπορικών δραστηριοτήτων στο πρώτο (παραδοσιακοί έμποροι της Κλειστής Αγοράς) και στο δεύτερο (επιχειρήσεις που ανταποκρίνονται στις ανάγκες εκδουλιζόμενων προτύπων καταναλώσης).

37. Ως αποτέλεσμα του συνδυασμού αφενός των περιορισμών που θέτει στις κοινότητες το ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο του κράτους, και αφετέρου των επιβεβλημένων και ανεπτυγμένων από τις ίδιες τις κοινότητες «περιοχών εξειδίκευσης», που προέκυψαν από μια σύνθεση κοινοτικών δικτύων αλληλεγγύης και μιας δια-κοινοτικής «ισορροπίας δυνάμεων». Για να δώσουμε ένα γενικό παράδειγμα, η σταδιακή συγκέντρωση των μη-μουσουλμανικών δραστηριοτήτων στο εμπόριο και στα χρηματοοικονομικά είναι περισσότερο το αποτέλεσμα ενός φαινομένου αποκλεισμού τους από τα πολιτικά πράγματα από μια αναπτυσσόμενη ισλαμική/ορθόδοξη πολιτική ελίτ, παρά μια συνειδητή –κάποιος θα έλεγε ακόμα και έμφυτη (!)– απειλή προερχόμενη από τις ίδιες τις μη-μουσουλμανικές κοινότητες. Από την άλλη, η ανάπτυξη, για παράδειγμα, μιας κυρίαρχουμένης από Αρμένιους ομάδας σαράφηδων/τραπεζιτών στον δέκατο όγδοο αιώνα συνδέεται με μια δι-εθνοτική διεκδικητική δυνάμεων μεταξύ της ελληνικής, της εβραϊκής και της αρμενικής κοινότητας και την ανάπτυξη ενός ιδιαίτερα αποτελεσματικού δικτύου αλληλεγγύης εντός της αρμενικής κοινότητας – του δικτύου Akn/Eğün. Συνολικά, το επιχείρημά μας είναι ότι, παρόλο που η οικονομική αλλαγή και ανάπτυξη οδήγησε σε αυξανόμενη κοινωνική διαφοροποίηση και διασπορά/απομάκρυνση της οθωμανικής κοινωνίας με βάση δυτικά πρότυπα, τα παραδοσιακά κριτήρια διαφοροποίησης και διαστρωμάτωσης με βάση εθνοτικές/θρησκευτικές διαιρέσεις ποτέ δεν εξαφανίστηκαν εντελώς, υπερ- (ή υπο-) καθορίζοντας την αναδυόμενη καπιταλιστική κοινωνική διάρθρωση του δέκατου ένατου και του πρώιμου εικοστού αιώνα. Η υπόθεση αυτή πρέπει να συνδεθεί με την άρνησή μας –την εκφράσαμε νοητέρα– να θεωρήσουμε την οθωμανική κοινωνία ως πραγματικά κοσμοπολίτικη, λόγω της διατήρησης όλων των άρρητων πολιτισμικών και θρησκευτικών γκέτο, που προστέθηκε στην πολυσύνθετο της νέας κοινωνικής διάρθρωσης και την εμπόδιζε να ολοκληρωθεί με βάση κοινωνικο-οικονομικές κατευθύνσεις και μόνο.

38. Δεν χρειάζεται να πούμε ότι η ανάλυσή μας καλύπτει αυτή την ιδιαίτερη αστική τάξη στην οποία έχουμε εστιάσει την προσοχή μας, και την οποία ορίσαμε ως την εκδουλιζόμενη/εκσυγχρονιστική μερίδα του πληθυσμού της πόλης.

39. Η αναλογία των Ελλήνων, των Αρμενίων και των Εβραίων είναι διογκωμένη εδώ από το γεγονός ότι συμπεριλάβαμε άτομα απασχολούμενα σε εκκλησιαστικούς θεσμούς στην κατηγορία μας των κρατικών και δημόσιων υπηρεσιών. Αν το κράτος και η γραφειοκρατία του εξετάζονταν μόνα τους, η διαφορά μεταξύ των ποσοστών Μουσουλμάνων και μη-Μουσουλμάνων θα επιτεινόταν κι άλλο.

40. Η κύρια ένδειξη εδώ είναι η σύγκριση μεταξύ της γενικής αντιπροσώπησης κάθε κοινότητας στο γενικό επίπεδο του δείγματος με το ειδικό της βάρος σε συγκεκριμένους τομείς.

41. Λίγο διαισθητικά ίσως, θα υπέθετε κανείς ότι το μέλος κάποιας κοινωνίας θα έτεινε να διατηρεί την αφοσίωσή του σ' αυτήν πιο πρόθυμα (και πιο εύκολα) αν ήταν φυσικός ή δικηγόρος παρά αν ήταν τραπεζίτης, λόγω της διατήρησης ενός πιο προσοπικού τύπου επαφών στην περίπτωση των πρώτων, αντίθετα με την αυθόρμητη αποπροσωποποίηση και θεομοποίηση στην περίπτωση του δεύτερου.

42. Αποτελούν την πλειοψηφία σε όλες της περιπτώσεις εκτός αυτής της εβραϊκής κοινότητας.

43. Εξαιτίας κυρίως του σχετικά υψηλού αριθμού των ξένων που αυτοαπασχολούνται σε ανεξάρτητες επιχειρήσεις χρηματοοικονομικών και διαμεσολάβησης και, σε πολύ μικρότερο βαθμό, της παρουσίας Μουσουλμάνων ελεύθερων επαγγελματιών.

44. Υπενθυμίζουμε ότι στην περίπτωση του δείγματός μας, ο αυτοαπασχολούμενος πολύ σπάνια μπορεί να ταυτιστεί με τον επιχειρηματία καθώς ο όγκος των αυτοαπασχολούμενων αποτελείται από ιδιοκτήτες μικρών μαγαζιών ή ανεξάρτητους τεχνίτες.

45. Θα μπορούσε κανείς να υποδείξει ότι περιοχές που εντάσσονται στην κατηγορία «Άλλες» παρουσιάζουν επίσης τον ίδιο τύπο φυσιογνωμίας. Όμως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αυτή η κατηγορία δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας μέσος όρος μιας συλλογής συνοικιών που θα ταίριαζαν καλύτερα στον πρώτο τύπο: το Σκούταρι για τους Μουσουλμάνους, τα Ψωμαθεία για τους Έλληνες, το Balat ή το Hasköy για τους Εβραίους, το Yedikule για τους Αρμένιους κλπ.

46. Θα έπρεπε να σημειώσουμε ότι οι συνοικίες σε μεγάλο βαθμό προσδιορίζονται από το δείγμα. Έτσι, ο Γαλατάς σ' αυτό το πλαίσιο είναι μια συγκεκριμένη μερίδα του Γαλατά, δηλαδή ο κεντρικός, ο νότιος και ο ανατολικός τομέας της συνοικίας, ενώ η δυτική του πλευρά με κυρίως μουσουλμανικό πληθυσμό δεν ήταν ενσωματωμένη στο κυρίαρχο δίκτυο της εποχής (βλ. στη σημείωση 1 το άρθρο μας «Galata'nın Etnik Yapısı»).

47. Θα περιελάμβανε κανείς σ' αυτή την κατηγορία και το Μακροχώρι και τον Άγιο Στέφανο, καθώς οι δύο αυτές συνοικίες παρουσιάζουν την ίδια «κοσμοπολίτικη» φυσιογνωμία κατοικίας (16,7% Μουσουλμάνοι, 37,5% Έλληνες, 29,1% Αρμένιοι και 16,7% ξένοι).

48. Υπενθυμίζουμε πάντως ότι η Χαλκηδόνα των Μουσουλμάνων εκτείνεται προς το Haydarpaşa ενώ η Χαλκηδόνα των μη-Μουσουλμάνων και ιδίως των ξένων τείνει να αναπτύσσεται προς το Mühürdar και το Moda.

49. Βλ. Riva Kastoryano, «Passage par Galata: Mobilité sociale des Juifs d'Istanbul», στο Edhem Eldem (ed.), *Première Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, Institut National des Langues et Civilisations Orientales; Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 Janvier 1985. I: Recherches sur la ville ottomane: Le cas du quartier du Galata. II: La vie politique, économique et socio-culturelle de l'Empire ottoman à l'époque jeune-turque, Coll. Varia Turcica XIII, Istanbul-Paris, 1991, σ. 171-181.

50. Είναι εντυπωσιακό από αυτή την άποψη ότι για τους Αρμένιους το Σκούταρι είναι μία από τις κυρίαρχες περιοχές κατοικίας στην κατηγορία των «Άλλων», προστιθέμενο έτσι στις ομοιότητες ανάμεσα σε αυτή την κοινότητα και στη μουσουλμανική.

51. Θα παραδεχόμασταν μάλιστα ότι υπήρξε μια μορφή νόθευσης των στοιχείων, καθώς συστηματικά τοποθετήσαμε σε αυτή την περιοχή όλα τα άτομα τα συνδεόμενα με τις υπηρεσίες των ανακόρων, συμπεριλαμβάνοντας κάποιους αξιωματούχους των οποίων ο τίτλος και η θέση είναι μάλλον τιμητικοί παρά πραγματικά αντιπροσωπευτικοί μιας επαγγελματικής απασχόλησης στα ανάκτορα, όπως οι υπασπιστές (*aides de camp*) του Σουλτάνου ή οι πρίγκιπες εξ αίματος.

52. Δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς ότι ο κυριότερος ξένος θεομός της εποχής, το Οθωμανικό Δημόσιο Χρέος, είχε τα κεντρικά του γραφεία εκεί που σήμερα βρίσκεται το İstanbul Erkek Lisesi.

53. Το Πέραν, η κυρίαρχη περιοχή κατοικίας της μοντέρνας πόλης, προσέλαβε μόνο το 6-7% των Μουσουλμάνων. Ο Γαλατάς, ως η κύρια περιοχή εμπορικών και χρηματοοικονομικών δραστηριοτήτων, αποτελούσε χώρο εργασίας για περισσότερο από το 20% των Μουσουλμάνων. Με άλλα λόγια, ενώ οι εναλλακτικές λύσεις προς το Πέραν ως προς την κατοικία –είτε στην παραδοσιακή είτε στη μοντέρνα πλευρά της πόλης– ήταν άμεσα διαθέσιμες, όταν επρόκειτο για χώρο εργασίας, ο Γαλατάς, με την οικονομική του υπεροχή στην οικονομική ζωή της πόλης, ήταν πιο δύσκολο να αποφευχθεί.

54. Αφού, όπως είπαμε, οι γυναίκες με επάγγελμα δεν συγκροτούν από μόνες τους μία αρκετά στέρεα ομάδα. Θα περιμέναμε, μάλιστα, οι εργαζόμενες γυναίκες να είναι κυρίως είτε ανύπαντρες είτε παντρεμένες με άντρες μετριότερης οικονομικής κατάστασης, αντίθετα απ' ό,τι η πλειοψηφία των γυναικών του δείγματος.

55. Μια τέτοια ανάλυση είναι δυνατή, ακόμη κι αν αποδεικνυόταν εξαιρετικά επίπονη η προσπάθεια ανασυνγκρότησης ζευγαριών στη βάση στοιχείων συχνά ανεπαρκών. Για την ώρα, και με βάση τις ρητές αναγραφές στις καρτέλες, μπορούμε μόνο να επισημάνουμε ότι οι χήρες αποτελούν περίπου το 8% των γυναικών του δείγματος και οι ανύπαντρες το 28%: το υπόλοιπο αποτελείται από παντρεμένες ή από γυναίκες που δεν ξεκαθαρίζεται αν είναι χήρες ή ανύπαντρες. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι πρακτικά ισχύει για όλες εκεί που είναι προφανές για την πλειοψηφία των παντρεμένων: ότι προσδιορίζονταν ουσιαστικά με βάση τη θέση του συζύγου τους (νεκρού ή ζωντανού) ή του πατέρα τους.

56. Μουσουλμάνοι: 4,8% των εργαζομένων γυναικών έναντι 16,5% του συνόλου του δείγματος. Έλληνες: 45,8% έναντι 37,1%. Αρμένιοι: 14,3% έναντι 17,2%. Εβραίοι: 4,8% έναντι 6,4%. Ξένοι: 23,8% έναντι 22,8%.

57. Μουσουλμάνοι: 12,1% των γυναικών του δείγματος έναντι 16,5% του συνόλου του. Έλληνες: 45,8% έναντι 37,1%. Αρμένιοι: 16,4% έναντι 17,2%. Εβραίοι: 4,2% έναντι 6,4%. Ξένοι: 21,5% έναντι 22,8%.

58. Η μόνη εναλλακτική εξήγηση είναι να έτειναν οι γυναίκες περισσότερο απ' ό,τι οι άντρες να επενδύουν σε μετοχές και ομόλογα, όπως εξηγούμε στη μεθεπόμενη σημείωση.

59. Η ανισότητα αυτή οφείλεται στο ότι η κοινότητα των ξένων στην Αυτοκρατορία αποτελούνταν κυρίως από εκπατριμένους, ένα μεγάλο ποσοστό των οποίων αποτελούνταν από νέους και ανύπαντρους επαγγελματικά ενεργούς άντρες (διπλωμάτες, υπάλληλους κλπ).

60. Το 30,6% του δείγματος έναντι 21,7% της κοινότητας εν γένει. Αν λάβουμε υπόψη μας την υπο-εκπροσώπηση των γυναικών στην ξένη κοινότητα, το ποσοστό αυτό αντιστοιχεί στο 70,5% ενός ισορροπημένου πληθυσμού. Αυτή η ανώμαλη κατάσταση είναι εξαιρετικά δύσκολο να ερμηνευθεί. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η ισορροπία ανάμεσα στα φύλα ήταν ιδιαίτερα διαταραγμένη κατά τη διάρκεια της απογραφής του 1906 και ότι το ποσοστό των γυναικών αυξήθηκε στα επόμενα χρόνια, δυστυχώς όμως δεν υπάρχει δυνατότητα να επιβεβαιώσουμε μια τέτοια εξέλιξη. Από την άλλη, θα μπορούσε επίσης να ισχυριστεί κανείς ότι οι γυναίκες είχαν μεγαλύτερη τάση στο να επενδύουν σε μετοχές και ομόλογα –ή οποιαδήποτε άλλη μορφή αποταμίευσης–, αντίθετα με τους άντρες για τους οποίους ένα πιο κινητό κεφάλαιο θα ήταν περισσότερο χρήσιμο. Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι εδώ κάνουμε τους υπολογισμούς μας με βάση τον αριθμό των καταθέσεων και όχι τον ποσό που επενδύθηκαν, και άρα ότι το σχετικό βάρος των γυναικών πιθανότατα θα μειωνόταν σημαντικά αν το υπολογίζαμε στη βάση της αξίας των επενδύσεων.

61. Κάτι που φαίνεται επίσης όταν αποπειραθεί κανείς να αναλύσει τον βαθμό «εκδουλιζομένου» των απόμων με βάση το ποια υπογραφική επιλέγουν (βλ. το άρθρο μας που αναφέρεται στη σημείωση 1 «Culture et signature»).

62. Μπαίνει κανείς στον πειρασμό να επαληθεύσει μέσα από το δείγμα την ορθότητα της θεωρίας περί ανάπτυξης μιας μουσουλμανικής αστικής τάξης μετά το 1908, συγκρίνοντας την αναλογία αύξησης κάθε κοινότητας στις περιόδους 1903-1908 και 1909-1913. Ο ισχυρισμός επιβεβαιώνεται εν μέρει, καθώς βρίσκουμε ότι η αύξηση των Μουσουλμάνων καταθετών είναι η μεγαλύτερη (58%), ακολουθούμενη από 49% για τους Αρμένιους, 42% για τους Έλληνες, 18% για τους Εβραίους και μόνο 5% για τους ξένους. Αυτή η επιβεβαίωση όμως δεν πρέπει να μας κάνει να ξεχνάμε ότι η ανάπτυξη των μουσουλμανικής αστικής τάξης δεν απέκλειε (ακόμα) την παράλληλη ανάπτυξη των περισσότερων από τις άλλες μη-μουσουλμανικές κοινότητες, και ότι, όπως είδαμε, η ανάλυση που κάναμε, δεν πήρε αναγκαστικά την μορφή της ανάπτυξης μιας μουσουλμανικής επιχειρηματικής τάξης, αφού τα περισσότερα από τα μέλη της παρέμεναν στρατολογημένοι από τις τάξεις των διοικητικών στελεχών της Αυτοκρατορίας.